

Ha e két irányban némi új eszméket ébresztettem volna, ha a kalendárium- és naptáriródalom terén élénkebb munkásság következik be, s könyv- és kéziratáraink létező hézagait — miket én kitüntettem — tudományoszeretünk lassanként kiegészíti, igyekezetem jutalmazva lesz. *)

*) Értekezésem fonalát a tárgyalás rendén gyakori idézéssel megszagatni s vele tért foglalni nem tartottam czélszerűnek, de úgy hiszem, forrásimat, honnan dolgoztam, megnevezni köteles vagyok. Azokon kívül tehát, melyeket már megneveztem, álljanak még itt a következők:

Scaliger, Jos. Opus de emendatione temporum. Amst. 1629. fol.
Vossii De vera aetate mundi Dissertatio ejus Chronologia ad mentem Hebraeorum et Castigationibus ad objecta J. Hornii 1661 in 4°.

Johan. Jacobi Hoffmani Lexici Universalis Historico-Geographico-Chronologico-Poetico-Philologici Continuatío etc. Tom. I. Basileae, MDCLXXXIII. fol.

Petavii Dionysii, Opus de Doctrina temporum stb. Antwerp. 1703. fol.

> > Ratiocinium temporum. Amstelodami 1745. in 8°.

Rabe J. Jac. Calendarium festorum, dierumque mobilium perpetuum in usum Chronologiae Historicae Onoldi. 1735.

Gruel, Steph. Joan. Bapt. Chronologia Theor. Practica etc. etc. 1820. in 8°.

Peterfi, Concilia Sacra De Vigiliarum Sanctorum observatione pag. 33.

Schwandtner Annus correctionis [1582] 309. l.

Kaprinai, Hung. Dipl. P. I. pag. 74—78. 112. 159.

Fejér, Cod. Dipl. T. VIII. pag. 513. Dies viridis i. e. 19. aprilis.

Anton. Joseph. Weidenbach, Calendarium Historico-Christianum. Medii et Novi aevi. Regensburg 1855.

Kirschii, Cornu Copiae etc.; az egyiptomi, görög, római és középkori időszámításokra vonatkozó Toldalékában.

Du Fresne Glossarium etc.

Karap Péter. A régi és újabb kalendáriumokról, in 8°. Debreczen, 1823.

Edvi Illés Pál. A vasárnapi betűről. stb. A magyar tud. Akadémia, magyar nemzeti és erdélyi Múzeum, a budapesti egyetem könyvtáraiban, úgy a volt erdélyi kir. főkörmányszéki levéltárban levő szüzekre menő magyar és latin naptárgyűjtemények.

Én is járultam *Mátray, Toldy, Szabó Károly* és *Knausz* nagybecsű naptári közleményeikhez néhány adattal. Mások pótolják ki, a mi hézag még fönmaradt, s alkossanak irodalmunk dicsőségére való egészét belőlük.

AZ AQUINCUMI

AMPHITHEATRUM

ÉSZAKI FELE.

(JELENTÉS AZ ÖTTANI ÁSATÁSOKRÓL)

TORMA KÁROLY

L. TAGTÓL.

(Olvastatott a M. T. Akadémia 1880. december 6-iki ülésén.)

Nyolcz fametszettel s tizenöt fénynyomatu táblával.

BUDAPEST, 1881.

A M. T. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

(Az Akadémia épületében.)

Tudva van, hogy Aquincum, Pannonia inferior ez előkelő városa a Duna-völgy nagy terjedelmű lapályának ama pontján feküdt, hol ma fővárosunk III. kerülete, vagyis Ó-Buda és Újlak városrészek terülnek el, s hogy a város Ó-Budán felül az úgynevezett Krempel-malom tájáig terjedt.

A nagyterületű római város alsó végpontjául mintegy a Császárfürdő táját, felső határául pedig a Krempel-malmot, illetőleg a mellette állt castrum stativumot s a közvetlenül mellé disponált amphitheatrumot vehetni. Hosszú szalagként feküdt tehát meg Aquincum azt a szépen fekvő síkot, mely a vörösvári völgy torkolatától a középkor Budája alsó végeig nyúlik, határolva keletről a fejedelmi folyó, az ős Danuvius, nyugatról pedig az ó-budai szőlőhegyek festői láncolatától, mely Békásmegyertől Kis-Czell tájáig óriási félkörben övezi a természeti szépségekben gazdag síkot s övezte egykoron az azon feküdt jelentékeny pannon várost, a provincia elsőrendű civitását.

A Duna-völgy e síkja mindenkép megfelelt ama kívánalmaknak, melyeket a rómaiak nagyobb táborállomás és colonialis város fundálásakor szem előtt szoktak tartani. Kellő tér a város fokozatos terjeszkedésére; folyó, mely védelmi vonalkép s egyszersmind kitűnő közlekedési eszköz gyanánt szolgált: önként kínálkozta a gromaticusnak, ki az új pannon város fekhelyét szemelte ki. A stratégiai előnyök meg éppen szembe-tűnőek voltak, s mint tudva van, főleg ezek irányozták a minden korok legnagyobb colonizálóit hódítási s telepítési politikájuk összes műveleteiben.

A Békásmegyeren alól fekvő dunasík a schema követelményeinek teljesen megfelelt. A Szentendre, Vörösvár és Promontor felé, vagyis a provincia felső, közép és alsó részébe

vezetni tervezett hadútak összesugárzási pontján, a Vörösváron át Brigetióba vezetett főhadútnak a Duna terére torkollásánál alapítandó táborállomás és városnak kedvezőbb tért kétségen kívül alig is szemelhettek volna ki, mint a Krempel-malom táját. A barbár föld határán fundált város, melynek még az az előnye is volt, hogy a romanizálás és a hatalmas hódítók más czéljai előmozdítására az autochthonoknak valószínűleg a helyütt már létezett egyik jelentékenyebb helységére alapított, fedve a hatalmas folyó mint természetes védvonal által, bogpontján három fontos útíránynak: erős bizonyítékául szolgál a római számítás helyességének, mely a természetnyújtotta előnyöket eszélyesen felhasználni s azokat más, jól kigondolt s a leggyakorlatibb módon fogatosított czélokkal a XIX. század szintén nagy számítóinak, a colonizáló angoloknak is dicséretére váló ügyességgel egyesíteni tudta. De a *vis Romana* épen ebben állt. A római ez erő alapján az antik világ legszivósabb, leghatalmasabb nemzetévé lett; hiányában, a decadentia századaiban megsemmisült. Egykori nagyságának sugárfénye azonban örökidőkre ragyogóban marad.

A római és középkornak a városok és várak alapításában tanúsított eszélye és gyakorlati érzéke fölötté különbözően nyilvánult. Felfogásuk elütő módját Aquincum és Budavára situsa illusztrálja szembeszökően. Az erős római, mellözve a magasabb hegyeket, álló-táborait és városait jobbadán térhelyekre s kissé emelkedő fősíkokra építé; dombokra vagy hegyekre csak épen akkor, ha azt a helyfekvés, a természeti viszonyok szükségkép parancsolták, vagy az esetben, ha valamely magasabb hegyen feküdt barbár helység az odaépítkezést kiválólag követelte. A hódító római sasok nem telepedtek magas bércekre; áthatoltak az Alpeseken is, a Duna szorosain is; lehetetlen helyeken vezetett útjaik a szentgothárdi és montcenisi munkák századának embereit is bámulatra ragadják; vasakaratuknak természet és ember egyformán engedelmeskedett: de lakni, otthonukat védni, az imperium határait gyarapítani, a világot leigázni sík földön, síkról is merték és tudták. Nem úgy a középkor, a lovagok kora, mely előszeretettel hegyeket, bérceket ült meg, kisebb határookra terjesztve s biztosítva hatalmát, államalakító erejének csak olykor adva bizonyítékait. Öseinket, a nemes, a

bocsületes lovagembereket is az a sziklahegy vonzotta, melyen ma Budavára áll. Odaépítkeztek; oda rakták a kis fészket, mely majdan királyi várrá, egy szép és drága birodalom féltett központjává volt válandó. Városaik helyfekvésének megválasztásában a rómaiaknak volt-e igaza vagy a középkornak; Aquincum vagy Buda volt-e egészségesebb és jobban megvédhető helyre telepítve: döntsék el azok, kik fővárosunk halálózási statistikája alapján Magyarország szép metropolisát Európa legegészségtelenebb városai közé kénytelenek sorozni; döntse el a hadászat története, mely a XVII. és XIX. század hőseinek budavári eredményes ostromtetteit dicsőíti.

Aquincum, mint említém, a Krempel-malomtól valószínűleg mintegy a Császár-fürdő tájáig terjedhetett. Ezt az ez irányban történt vizsgálatok eredményén kívül különösen ama sarcophag situs bizonyítja, melyet a mult hó folytán a Lukács-fürdőn alól fekvő Török-utcában leltek. E sarcophag tája ugyanis már Aquincum városán kívül feküdt, a rómaiak a sírokat városaikon kívül szokván, de közvetlenül azok mellé, az onnan kiinduló közutak vonalára alkalmazni. A Császár, illetőleg a Lukács-fürdő környékén lelt római régiségek is arra engednek következtetnünk, hogy Aquincum alsó része mintegy e tájig terjedhetett. A Török-utca tehát már az aquincum-promontori, vagyis a duna-jobbparti római út mentén fekszik, ép úgy, mint a Kis-Czellen felül fekvő részvény-téglagyár az Aquincum nyugati oldalán Brigetio felé vezetett római főhadút mellékén. Vagyis több mint valószínű, hogy Aquincum körvonalait a Krempel-malom, a Duna medrőnek mintegy középvonala, a Császár-fürdő s a részvény-téglagyár épületeinek iránya képezik; az egykori római város határvonalai tehát, a mennyire eddig megállapíthatni, arra a térre esnek, a melynek Újlak és Ó-Buda házain kívül eső részén látható dombhullámok az egykor ott állt város több ház csoportja, sőt utcái körvonalait tüntetik fel. Ehhez képest a város hosszú, keskeny szalagkint terjedt a vörösvári völgy torkolata irányától a Duna jobbpartján délirányban lefelé.

Schönvisner Istváné, Érdy Jánosé, Rómer Flórisé és Hampel Józsefé az érdem, hogy mindazt, mit Aquincum topographiáját illetőleg régészeti vizsgálataik alapján kiderítettek,

szakszerűleg leírták és magyarázták. Zsigmondy Gusztáv pedig nagy pontossággal felvett térképén mindazokat az épületeket kijelölte, melyeket vagy a melyek részeit eddig feltakarták, minélfogva térképe teljes megbízhatóságánál fogva Aquincum topographiájára nézve kiváló fontossággal bír. Budapest monographusa, Salamon Ferenczé pedig viszont az az érdem, hogy kitünő művében nemcsak mindazt, a mi Aquincum ismeretére vonatkozólag megállapított, összegezte s művének czéljához képest feldolgozta, de saját, tüzetes és önálló vizsgálatai és kutatásai alapján is Anquincum történetének oly kiemerítő és kiváló leírását adta, mely hazai történetirodalmunk díszére válik.

E művekből tudjuk meg a többi közt azt is, hogy az egykori vízvezetés ívezeteinek a buda-szentendrei országút balján itt-ott látható részletei egyenes irányban a Krempel-malmon felül fekvő úgynevezett puskapormalomig vezetnek, honnan az egykor mederbe fogott hévforrás vize a városba vezetett. Zsigmondy Gusztáv térképe pedig a Krempel-malom előtt egy óriási terjedelmű épület alapfalainak körrajzát tünteti fel.

Közvetlenül ez utóbbi épület behatosodott substructiói mellett fekszik a *Csigahegynek* nevezett domb, melynek hullámosan kidomborodó körvonalai alatt terjedelmesebb római épület alapfalait vélték rejleni. Ez épület mivolta azonban rejtély volt, melyet igen természetesen csak egy itt eszközöndő ásatás deríthetett fel kétségbevonhatlanul.

Havas Sándor buzgóságának köszönhetjük, hogy a csigahegyborította romok mineműségét immár ismerjük. Ő ugyanis úgy a műemlékek országos bizottságában, valamint a fővárosi törvényhatóság közgyűlésén a római vízvezetés maradványainak kegyeletlen rongálások elleni megvédését, illetőleg azok fentartását szóba hozván, egyszersmind a Csigahegyen s az úgynevezett Papföldjén lappangó romok kiásatását indítványozta, mint oly helyekét, hol Aquincum nevezetesebb középületei állhattak egykoron. A műemlékek országos bizottsága a kellő időben tett, tüzetesen indokolt s a régészeti siker minden reményével kecsegtető indítványt magáévá tévén, albizottságot küldött ki, mely a III. kerület külterkei ama részét szakszerűen megvizsgálva jelölje ki ama pontokat, a hol rendszeres

ásatások lennének Aquincum topographiája bővebb ismeretének érdekében teendők. Az e czélból kiküldött albizottság a Krempel-malom táját szemle alá vevén, jelentésében a Csigahegy, a Papföldje és a Krempel-malmon alól a Duna felé eső egy dombosabb hely, valamint a vízvezetés egy részecskéjének kiásatását javasolta, úgy levén meggyőződve, hogy a Csigahegyen vízvezetési castellumnak, templumnak vagy speculának, a Papföldjén Aquincum castrum stativuma praetoriumának, a Krempel-malom alól fekvő domborúlatban pedig a castrum északkeleti szögletbástyájának substructióit lehet keresni, minélfogva e pontok czélbavett feltakarását azok meglehetősen érintetlen volta miatt nemesak azért jelölje ki szükségesnek, mivel az ott foganatosítandó ásatásoktól érdekes régiségek napfényre hozatalát reméli, hanem, és főleg, azért is, mivel az ott állt és feltakarandó épületek mineműsége fogja Anquincum castrum stativuma holfekvésének kérdését felderíteni, a mi a város topographiája érdekében fölöttébb kívánatos. A műemlékek országos bizottsága, albizottságának e véleményét magáévá tévén, a vallás- és közoktatásügyi ministerhez intézett hasonló értelmű előterjesztést, ki is az ásatási-tervezetet helyeslélvén s a szükséges ásatási költségeket készségesen utalványozván — amiért fogadja ő nagyméltósága, ki disciplinánk fejlődése körüli érdekeltiségének ez esetben is kiváló bizonyítékát adta, legmelegebb köszönetünket —, az ásatások intézésével Havas Sándor elnökle alatt a műemlékek albizottságát bizta meg.

Ígyen jutottunk a Csigahegy kiásatásához s annak következtében egy fölötté érdekes műemlék, Aquincum *amphitheatruma* ismeretéhez, melynek eddig feltakart északi feléről van szerencsém, mint a ki az ásatás vezetésével bizattam meg, a t. osztálynak jelentést tenni.

Előadásom nem akar értekezés, még kevésbbé az amphitheatrum tüzetes monographiája lenni; erről az érdekes műemlék teljes excavatiója után, vagyis csak akkor lehet szó, midőn az erős római kéz e hatalmas művét meglepő arányainak teljességében látandjuk feltárva; midőn minden részlet előtünik lesz; midőn minden divergentia, mely a kiásott és ezután feltakarandó rész közt és bizonyára mutatkozni fog, előtünik; egyszóval csak akkor, midőn a nélkül, hogy a koczázott

véleményen valamit módosítani kelljen, Aquincum e nagy terjedelmű középületét tüzetesen lehet ismertetni s azt építészeti és más tekintetekben az eddig ismeretesekké vált római amphitheatrumokkal összehasonlítani. Addig legyen elég a Csigahegyen a folyó év őszén végzett ásatás compte-rendujét előterjesztenem, melynek célja az amphitheatrum feltakart részeit disciplinánk művelőivel előzetesen is rajzban és szóval megismertetni.

A Csigahegy alatt lappangó alapfalak inkább csak sejtett, semmint meghatározhatott körvonalai s még inkább magának a dombnak configurációja azt gyaníttatá, hogy e hegynek nevezett dombnak egyetlen s bizonyára tág udvarral bírt nagy épület romjait kell fednie. Szükséges volt tehát mindenekelőtt az udvar mineműsége felől tisztába jöni, egyrészt azért, hogy némi alapot lehessen nyerni az épületnek magának egykori destínációjára nézve, másrészt pedig azért is, hogy az épület belvilága vonalain eszközözendő ásatás következtében kiemelt földtömeg czélszerű elhelyezése iránt kellőleg tájékozva lehessünk. A Csigahegy katlanszerűleg alakult s középtűt kiegyenesülő belterületének déli és északi részén tett mély bevágások meggyőztek affelől, hogy az ott állt épület udvara — mert egyelőre leghelyesebben udvarnak lehetett azt tartani — sem kővel vagy téglával nem volt kirakva, sem pedig más melléképület vagy épületrész ott nem állt. A két bevágásban a modern culturréteg alatt római födélcserep (*tegula* és *imbrex*) töredékekből képződött mintegy 45 cm-éternyi réteget, s ez alatt hamuval vegyes szintén oly vastagságú földréteget találtam, mely utóbbin alól vastag márgásagyag-réteg fekszik, a mely kavicsos homokkal van borítva. Tisztában lévén affelől, hogy a csigahegyi substractiók belterületén eleve legalább mi kutatni valóm sincs, s a födélcserep-, hamu- s porondozott agyagréteg által még inkább figyelmessé téve, megerősödött bennem a gyanú, hogy aligha nincs római *theatrum* vagy *amphitheatrummal* van dolgunk. E tekintetből s némi számítások alapján a belterület meglehetősen conservált állapotban levő dombosabb déli oldalára intéztem az ásatást, remélve, hogy az úgynevezett *concameratiók* (boltozott kamarák) valamelyikére

fogok akadni. S reményemben nem is csalódtam, mennyiben egy, valaha boltozva volt osztályra akadtam, melynek ajtó-ütköző-párkánnyal ellátott 74 cm. hosszú küszöbe eredeti helyén áll (l. az I. táblán, a II. tábla 5. száma alatt s a 4. fametszetű ábrát); egyszersmind e *concameratio* jobb- és balfelén megleltem az egykori épület belső részének ellipticus irányú alapfalazatát, mintegy 7 méter hosszban. Az ásatás már harmad napján teljesen meg voltam győződve, hogy vagy *theatrum* vagy *amphitheatrumnak* kellett az épületnek lenni, melynek romjait ásatjuk. Ehhez képest az ásatást a Csigahegy északi felének külső részére irányzám, oda t. i., hol az egykor ott állt épület alapfalából három ponton némi falrészletek tüntek ki a Csigahegy domborulatából, a hol tehát az ásatás még kézzelfoghatóbb eredménynyel kecsegtetett. A kérdés immár csak az volt, van-e az épületnek valahol egyenes záródása, mely esetben római *theatrum* lenne, avagy teljes-e a kör vagy ellipsis, s ekként *amphitheatrum-e*? A Csigahegy domborulatának immár mind jobban érthetővé és körvonalozhatóvá vált configurációja, mely az egyenes záródást nem látszott tanúsítani, azt gyaníttatá, hogy az elliptikus irányt vett vonal végtére is tojásdad idomban záródni, vagyis egy *amphitheatrum* körfalait feltüntető egészzé fog alakulni. És e remény nem is hagyott cserben, mivel a csigahegyi substructiókban szerencsére *Aquincum amphitheatrumának várvakozást felülmúló állapotban fenmaradt romjait* leltük meg. Az ásatások minden napján az óriási épület érdekesebbnél érdekesebb egyes részletei tárultak fel; a munka hetedik hetének végén pedig feltakarva állt az impozáns épület északi egész fele. S még az sem okozott bajt, a mitől pedig tartani lehetett, hogy t. i. a rómaiakéra következett valamelyik kor, tán épen a mi középkorunk, e műemlékre rá- vagy hozzáépítkezvén, e miatt az eredeti épület körvonalaival, elosztásával s idomait pontosan meghatározni nem lehetend. A hatalmas kor e hatalmas emléke azonban szerencsésen kikerülte a barbarizmus e nemét, de nem azt, hogy a *veneranda antiquitas* nagyobb részét szét ne hordják. Jutott mégis e romokból annyi reánk, hogy a Pannoniába csapott római sas körmeit ez alkotásában is megcsodálhassuk.

Lássuk immár a nagyszabású épületet egészében s részleteiben, valamint mindazt, a mit az ásatások alapján Pannonia inferior maiglan még társ nélkül álló e színkörét illetőleg tudnunk s megállapítanunk lehet.

I. Az amphitheatrum környéke, az épület alaprajza s méretei.

Alig lehet kétség felőle, hogy Aquincum castrum stativum, a coloniát védett erős állótábor a buda-szentendrei országút mellett, illetőleg a Krempel-malom előtt terült el. Északi hosszoldala a Krempel-malom felső szöglete, a délié pedig az úgynevezett filatori-árok tájára esik; az oblongum nyugati keresztzáródása az amphitheatrum előtti vízenyős rétek dereka táján, a keleti pedig a Krempel-malom alól, a Duna felé irányuló malom-árok mellett levő, már említett dombocskánál, a castrum stativum északkeleti szöglet-bástyája irányában tűnik fel. Ama domborulat, mely a kimutatott irányokban a szántóföldeken követhető, a castrum stativum külfalai irányát biztosan jelöli meg. Az ekként situált állandó-táborállomás térfogata mintegy 42—43 katastralis holdnyi. Aquincum castrum stativumának terjedelme tehát a város hadászati és geographiai fontosságával teljesen összhangban állt. Hisz ez másként alig is lehet vala. Aquincum egy egész legió, a *II adiutrix* praetoriumát képezte, ott tehát terjedelmes castrumra volt szükség; kisebb, pár holdnyi térfogatú táborállomás, melyekben a provinciákba szétszított egyes cohorták és alák állomásoztak, Aquincum hadászati jelentőségéhez sem méltó nem lett volna, még kevésbé felelt volna meg amaz érdekeknek, melyek tekintetbevételét Pannonia inferior e fontos pontja méltán igényelhette.

A hosszúdad-négyszögű castrum stativumot majdnem közepén metszé át az *aqueductus*, mely a várost és várat a löportörő hőforrásának kihűtött vizével látta el, tanúságot téve a rómaiak ügyességéről, kik Aquincumnak jó ivóvízben szegény vidéke miseriáján avval a bölcs felfedezés gyakorlati alkalmazásával segítettek, hogy az ó-budai hőforrások vize kihűtve jó ivóvízzé minősül, a mit a jelen tapasztalatai is teljesen igazolnak.

A vízvezetésnek a castrumot átmetsző vonala arra enged biztosan következtetnünk, hogy az álló-tábornak hosszoldalain nem egy-egy, hanem két-két kapuja volt; keleti végén levő kapuja a Dunára, illetőleg a dunai révhez vagy hídhoz vezetett, mely Aquincumot a balparton szemben fekvő Transaquincummal, a barbárföldre elöretolt erősséggel kötötte össze; a nyugati kapu pedig a vörösvár-brigetiói út kiindulási pontját képezte. Helyes-e a castrum stativum kapuinak számát illető e combinatióm, igen természetesen csak a castrum külfalai vonalán eszközözendő ásatások fogják eldönthetni, valamint azt is, hogy a Papföldjén csakugyan a castrum stativum s egyszersmind a legio *II adiutrix* praetoriuma állt-e? Részemről megvagyok győződve, hogy Aquincum katonai része, azaz a táborállomás, a legio kanabái, egyszóval mindazok az épületek, melyek a helyőrség elhelyezésére, kényelmére, élelmezésére stb. szükségesek voltak, a város felső végén, a Krempel-malom táján valának elhelyezve, csakis ott és nem másutt létezhettek.

Aquincum amphitheatruma, — mely mint láthatni nem állt, a hogy eddig vélték ott, hol az úgynevezett Királyhegy (Königsberg) tojásdad idomot feltüntető háztömbje látható, — a városon illetőleg a katonai városrészen, t. i. a castrum stativumon s környezetén túl, tehát a városon kívül feküdt, mint a hogy Rómát kivéve az amphitheatrumok rendszeren mindenütt disponálva voltak.

Középpontja a castrum stativum északi külfalának praesumptív vonalától mintegy 74'50 méternyire esik s maga az épület ama szöglethez közel állt, hol a színkör középpontjától 130'20 méternyire feküdt vízvezetés a castrumot keresztben metszette, a mint ezt az I. táblán láthatni. Valószínű, hogy az amphitheatrum déli, még feltakarva nem levő felének közepe a castrum stativum egyik kapujával vagy épen szemben, vagy attól nem állhatott távol; e pontnak mindenesetre a vár és város élénkebb közlekedési irányában kellett feküdnie.

Az amphitheatrum környékének helyszín- s az épületnek alaprajzát az I. és II. számú táblák tüntetik fel, melyeket S a d t l e r R ó b e r t m. kir. háromszögelő mérnök úrnak köszönök, a ki a színkört pénzügyminiszter ur ő nagyméltósága megbízásából, kitünő szakavatottsággal és pontossággal felmérte s mé-

retei számeredményét rendelkezésemre bocsátni sziveskedett, a miért köszönetemet e helyütt is kifejezni kötelességemnek ismerem.

Az ellipticus építmény középpontja 40'09 méternyire fekszik keletre a szentgellérthegyi egykori csillagdán át vont meridianustól és 8966'78 méternyire északra az ugyanazon ponton át a délőre vont függélytől; a kereszt tengelynek az északi iránytól való eltávolodása 16°—48'—30", az amphitheatrum tehát nincs egészen szabályosan keletelve, fekvése t. i. a hossz tengelyt véve alapúl, délnyugat-nyugat — északkelet-keleti irányú.

Az amphitheatrum fenmaradt falazatának legmagasabb pontja (I. a II. táblán az I I. számú lépcső felső fokánál) 106'358, a legalacsonyabbak egyiké pedig (I. a II. táblán a 2. számú kamara arenafelöli bejárata jobbán) 104'011 méternyire áll az adriai tenger felett.

Az egész épületnek az eddigi ásatások alapján constatálhatott hossz tengelye 86'45, kereszt tengelye pedig, a mennyire eddig hozzávethetni, mintegy 75'54 méter hosszú, mihez képest az amphitheatrum alaprajza meglehetősen tőpá tojásdad idomot tüntett fel. Térfogata 5128'99 □ méter.

Hossz tengelye a gallia transpadanaei *Augusta Praetoria Salassorum* amphitheatrumánál (86'14 m.) 31 centiméterrel nagyobb, de a campaniai *Cales* szinkörénél (87'17 m.) 72 cméterrel kisebb. Kereszt tengelye a már említett *Augusta Praetoria Salassorum* amphitheatrumánál (73'86 m.) 1'68 méterrel hosszabb, azonban a cyrenaicai *Ptolemais* szinkörénél (76'2 m.) 58 cméterrel rövidebb volt. Térfogata az *Augusta Praetoria Salassorum* amphitheatrumáét (4996'94 m.) 132'5 méterrel haladta túl, de a gallia belgicai *Aventicum* szinköréé (7606'08 m.) mögött már 2477'6 méterrel maradt el. Vagyis Aquincum amphitheatruma, hossz méreteit tekintve, a római korból fenmaradt ama 36 szinkör sorozatában, melyek hossz tengelye mérve van ¹⁾ a 14-ik, keresztmétrére nézve pedig

1) I. Roma, Castrense 52 m.	4. Urbs Salvia (egyik méret szerint) 60 m.
2. Paestum 56' 9 >	5. Octodurum 64' 2 >
3. Ercavica 58' 6 >	

az e tekintetben meghatározva levő 34 amphitheatrum latoromában ¹⁾ a 15-ik helyre lesz sorozandó; végül térfogatát

6. Rastiatum 65 m.	tonum (mintegy) 129' 5 m.
7. Vindonissa (mintegy) 69 >	21. Nemausus 132' 18 >
8. Tusculum 70 >	22. Caesarodunum 135 >
9. Ocriculum (mintegy) 75 >	23. Pompeji 135' 65 >
10. Emerita 75' 4 >	24. Pergamus 136' 16 >
11. Ptolemais 76' 2 >	25. Arelas 136' 47 >
12. Urbs Salvia (más méret szerint) 80' >	26. Pola 137' 8 >
13. Augusta Praetoria Salassorum 86' 14 >	27. Thysdrus (Pelet szerint) 139' 35 >
— Aquincum 86' 45 >	28. Tarraco 148' 12 >
14. Cales 87' 17 >	29. Thysdrus (Guérin szerint) 149 >
15. Alba Fucentina 93 >	30. Verona 154' 18 >
16. Florentia 100' 96 >	31. Italica 156' 5 >
17. Lambaese 104 >	32. Julia Caesarea 168 >
18. Aventicum 109' 8 >	33. Capua 169' 89 >
19. Ariminum 120 >	34. Faleria (Picenum) 178' 8 >
20. Mediolanum San-	35. Roma, Flavianum 187' 770 >
1) 1. Paestum 34' 4 m.	36. Puteoli 190' 95 >
2. Alba Fucentina 35 >	17. Aventicum 88' 2 m.
3. Roma, Castrense 40 >	18. Ariminum 91 >
4. Ercavica 48' 7 >	19. Nemausus 101' 38 >
5. Rastiatum 48' 75 >	20. Pompeji 104' 05 >
6. Urbs Salvia (egyik méret szerint) 50 >	21. Mediolanum San-
7. Ocriculum (mintegy) 51—54 >	tonum 105' 3 >
8. Tusculum 52 >	22. Faleria (Picenum) 106' 2 >
9. Emerita 52' 6 >	23. Arelas 107' 29 >
10. Venusia (mintegy) 58 >	24. Pola 112' 6 >
11. Cales 58' 98 >	25. Tarraco 118' 89 >
12. Urbs Salvia (más méret szerint) 60 >	26. Thysdrus (Pelet szerint) 119' 53 >
13. Octodurum 60' 3 >	27. Caesarodunum 120 >
14. Augusta Praetoria Salassorum 73' 86 >	28. Verona 122' 89 >
— Aquincum 75' 54 >	29. Thysdrus (Guérin szerint) 124 >
15. Ptolemais 76' 2 >	30. Pergamus 128' 08 >
16. Julia Caesarea 88 >	31. Italica 134 >
	32. Capua 139' 60 >
	33. Puteoli 144' 87 >
	34. Roma, Flavianum 155' 638 >

illetőleg ama sorozat szintén 15-ik helyére jut, melyben az eddig ismert színekörök közül 33-nak térfogata van az eszközölt mérések alapján kimutatva. ¹⁾

1)	Hossztengely : keresztengely :		térfogat :
1. Paestum	56·9 m.	34·4 m.	1537·31 □ m.
2. Roma, Castrense	52 "	40 "	1633·63 "
3. Ercavica	58·6 "	48·7 "	2241·39 "
4. Urbs Salvia (egyik méretszerint)	60 "	50 "	2356·19 "
5. Rastiatum	65 "	48·75 "	2488·73 "
6. Alba Fuentina	93 "	35 "	2556·47 "
7. Tusculum	70 "	52 "	2858·85 "
8. Oriculum (mintegy)	75 "	51—54 "	3035·96 "
9. Octodurum	64 2 "	60·3 "	3040·48 "
10. Emerita	75·4 "	52·6 "	3114·92 "
11. Urbs Salvia (más méret szerint)	80 "	60 "	3769·91 "
12. Cales	87·17 "	58·98 "	4037·96 "
13. Ptolemais	76·2 "	76·2 "	4560·37 "
14. Augusta Praetoria Salassorum	86·14 "	73·86 "	4996·94 "
— Aquincum	86·45 "	75·54 "	5128·99 "
15. Aventicum	109·8 "	88·2 "	7606·08 "
16. Ariminum	120 "	91 "	8576·55 "
17. Nemausus	132·18 "	101·38 "	10524·66 "
18. Mediolanum Santonum (mintegy)	129·5 "	105·3 "	10709·97 "
19. Pompeji	135·65 "	104·05 "	11085·41 "
20. Arelas	136·47 "	107·29 "	11499·70 "
21. Julia Caesarea	188 "	88 "	11611·33 "
22. Pola	137·8 "	112·6 "	12186·46 "
23. Caesarodunum	135 "	120 "	12723·45 "
24. Thysdrus (Pelet szerint)	139·35 "	119·53 "	13081·99 "
25. Pergamus	136·16 "	128·08 "	13696·85 "
26. Tarraco	148·12 "	118·89 "	13830·85 "
27. Thysdrus (Guérin szerint)	149 "	124 "	14511·02 "
28. Verona	154·18 "	122·89 "	14881·08 "
29. Faleria (Picenum)	178·8 "	106·2 "	14913·58 "
30. Italica	156·5 "	134 "	16470·58 "
31. Capua	169·89 "	139·60 "	18627·01 "
32. Puteoli	190·95 "	144·87 "	21726·42 "
33. Roma, Flavianum	187·770 "	155·638 "	22952·51 "

Aquincum amphitheatrum tehát arányainak nagyságára nézve az ekkorig ismert római színekörök sorában mintegy közepűt áll, vagyis egyike volt az e nemű nagyobb épületeknek; amazokénál azonban általában mégis kisebb nézőtérrel bírt, mennyiben caveája nem mint az eddig ismert római színeköröké három, hanem csupán két s effeleit még meglehetősen is keskeny ülősor-gyűrűzetre (*maenianum*) volt osztva; annyiival nagyobb térfogat jutott ellenben arenájára, a mint ezt lejjebb láthatjuk. ¹⁾

Florentia, Lambaese és Vindonissa amphitheatrumainak csak hossz-, *Venusiáé*nak csak keresztengelye, *Carthago és Ulicé*ének pedig csupán arena-hossza levén mérve, sem maguknak és épületeknek, sem arenáiknak, sem végül nézőhelyeiknek térfogata ki nem számítható.

¹⁾ A táblázatokat, melyeket úgy e fejezetben, valamint a következőkben a végből tartottam szükségesnek közölni, hogy azok segítségével amphitheatrumunk méreteit a római korból ismert s egészben vagy részben felmért amphitheatrumokéval minél könnyebben össze lehessen hasonlítani: *Friedlaender Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms in der Zeit von August bis zum Ausgang der Antonine* (Leipzig, 1867—1869) című művének táblázatos kimutatása (II. k. 457—458. l.) alapján állítottam össze, mely kimutatás 52 felmért amphitheatrum méreteit tünteti fel.

Megjegyzem egyébiránt, hogy eddigelé összesen 208 római színekör jobb vagy rosszabb állapotban fennmaradt romjai mutatathatók ki a világ különböző részeiben; 21 iránt pedig kétely forog fenn: csakugyan amphitheatrumoknak lehessen-e tartani az azok gyanánt kimutatott épületeket.

A római világnak mondhatni majd mindenik tartományában létezett amphitheatrum, némelyikben egynél több is volt, Itáliában még épen számos színekör mutatható ki. A kétely alá nem eső amphitheatrumok közül 88 Italiára esik; 34 Galliára (Narbonensis, Aquitania, Lugdunensis, Belgica, Germaniae); 16 (s 2 bizonytalan) Africára; 9 de nem bizonyos Britanniaira; 6—6 (s 4 bizonytalan) Hispaniaira és Cariára; 5 Numidiaira; 4—4 (s 3 bizonytalan) Achaiára és Palaestinaira; 3—3 (s 3 bizonytalan) Cretára a többi szigetekkel, Siciliára, Phrygiára, Pisidiára, Lydiára és Cyrenaicára; 2—2 Dalmatiára, Daciaira (*Sarmiszetusa s Forolissumban*), Mauretaniára, Macedoniára, Bithyniára és Ciliciára; s végül 1—1 Sardiniára, Raetia és Vindeliciára, Pannonia inferiorra (*Cibalés*, de kétes), Thessaliára, Epirusra, Thraciára, Mysiára, Galatiára, Paphlagoniára, Pontusra, Lyciára, Syriára, Phoeniciára, Arabiaira és Aegyptusra (v. ö. *Friedlaender* i. m. 404—456. l.)

Ez amphitheatrumok közül azonban, a mint már említők, eddigelé

2. Az arena.

Az amphitheatrum belterülete, az úgynevezett *arena*, vagyis a színköri mutatványokra szánt küzdőtér, melyet az emelkedett nézőtér belső (arena felőli) falazata, a *podium* határolt (I. a II. táblán *ABGHIK a b*), még nincs feltakarva, mivel az amphitheatrum környékéről az alapfalakon át s főleg azok alatt beszivárgó talajvíz felfakadván, az úsatás a helyütt teljesen lehetetlenné vált, miért is az eddig feltakart romokból kikerült nagy mennyiségű föld egy része hordatott az arena belterére.

Mindazonáltal az arena terjedelmét már is constatálhatni. Hossza ugyanis a keleti kaputól a nyugatiig (II. t. *I. K.*) 53·36, szélessége pedig a 2. számú kamarától az 5. számú ka-

összesen még csak ötvenkettőnek romjai vannak részben vagy egészben mérve. Méreteikből, melyeket e fejezetben s a következőkben táblázatosan tüntetünk fel, kitétszik, hogy

1. leghosszabb amphitheatrum a campaniai *Puteoli* színköre s a rómvárosi *Flavianum*, az úgynevezett *Colosseum* (190·95—187·770 m.) volt, legrövidebb pedig a rómvárosi *Castrense* (52 m.);
2. legszélesebb a rómvárosi *Flavianum* (155·638 m.), legkeskenyebb pedig a lucániai *Paestum* (34·4 m.) amphitheatruma volt;
3. legnagyobb térfogattal, tehát a rómvárosi *Flavianum* birt (22952·51□ m.), legkisebbel pedig a lucániai *Paestum* színköre (1537·31□ m.);
4. leghosszabb arenája a mauretániai *Julia Caesarea* amphitheatrumának volt (140 m., a rómvárosi *Flavianum*é csak 85·756 m.), legrövidebb pedig a rómvárosi *Castrense*nek (38 m.);
5. legszélesebb arenával bírt a campaniai *Puteoli* színköre (65·85 m.), legkeskenyebb pedig a gallia belgicai *Leuci* (19·5 m.);
6. legnagyobb térfogatú arenája tehát a mauretániai *Julia Caesarea* színkörének volt (6597·35□ m., a rómvárosi *Flavianum*é csak 3611·72□ m.), legkisebb pedig a rómvárosi *Castrense*nek (746·19□ m.);
7. legtöbb néző a rómvárosi *Flavianumban*, legkevesebb az ugyanottani *Castrensen*ben fért el, lévén amabban a *cavea* térfogata 19340·79, emebben pedig csak 887·50□ m.

maráig (I. a II. táblán) 45·54 méter s ehhez képest térfogata 1908·53 □ méter.

Aquincum színkörének arenája tehát a gallia narbonensis *Cemenelum* s a mysiai *Pergamus* amphitheatruma arenájánál (melyek hossz tengelye 51 m.) 2·36 méterrel hosszabb, de az etrusiai *Falerii* színköre küzdterénél (melynek hossza 54·3 m.) 67 cméterrel rövidebb volt. Kereszt tengelye az aquitaniai *Mediolanum Santonum* színkörénél (45·6 m.) 48 cméterrel hosszabb, a campaniai *Capua* színköre küzdterénél azonban (45·83 m.) 29 cméterrel volt rövidebb. Térfogatára nézve a cyrenaikai *Cyrene* amphitheatruma arenájánál (mely 1870·38 méteren felül áll) mintegy 38·15 méterrel nagyobb, de a gallia narbonensis *Nemausus* színkörénél (melynek térfogata 2092·82 m.) 184·29 méterrel kisebb volt. Vagyis Aquincum amphitheatrumának arenája, hosszát tekintve a római korból fenmaradt ama 36 színkör sorozatában, melyek arenájának hossza mérve van *) a 11-ik, keresztmérésére nézve pedig az e tekintetben meg-

1. Roma, Ca-	20. Catania . . .	70·7 m.
streense . . .	21. Syracusae . . .	70·9 »
38 m.	22. Augusta Treviro-	
2. Utica . . .	rum (mintegy)	72·5 »
41 »	23. Burdigala . . .	73·45 »
3. Theveste . . .	24. Verona . . .	75·68 »
45—50 »	25. Capua . . .	76·12 »
4. Caralis . . .	26. Ariminum . . .	76·40 »
47 »	27. Thysdrus (Pelet	
5. Tusculum . . .	szerint) . . .	77·31 »
48 »	28. Mediolanum San-	
6. Cyrene . . .	tonum . . .	78 »
48 3/4 »	29. Alba Fuentina . . .	79 »
7. Tolosa . . .	30. Carthago . . .	79·2 »
48 3/4 »	31. Tarraco . . .	84·45 »
8. Satrium . . .	32. Roma, Flavianum	85·756 »
50 »	33. Corinthus . . .	88·4 »
9. Pergamus . . .	34. Thysdrus (Guérin	
51 »	szerint) . . .	94 »
10. Cemenelum . . .	35. Puteoli . . .	111·93 »
51 »	36. Julia Caesarea . . .	140 »
— Aquincum		
53·36 »		
11. Falerii . . .		
54·3 »		
12. Leuci . . .		
58·5 »		
13. Grumentum . . .		
62·6 »		
14. Luna . . .		
63 »		
15. Pompeji . . .		
66·65 »		
16. Caesarodunum . . .		
68 »		
17. Arelas . . .		
69·5 »		
18. Nemausus . . .		
69·14 »		
19. Pola . . .		
70 »		

határozva levő 34 amphitheatrum lajstromában ¹⁾ a 20-ik helyre lesz sorozandó; végül térfogatát illetőleg ama sorozat 16-ik helyére jut, melyben az eddig ismert szinkörök közül 34 küzdterének az eszközölt méretek alapján kiszámíthatott térfogata van összeállítva ²⁾.

1. Leuci	19' 5 m.	— Aquineum	45' 54 m.
2. Alba Fucentina	21 "	20. Capua	45' 83 "
3. Roma, Castranse	25 "	21. Ariminum	47' 40 "
4. Tolosa	26 "	22. Augusta Trevirorum (mintegy)	48' 6 "
5. Tusculum	29 "	23. Cyrene	48' 8 " felül
6. Caesarodunum	30 "	24. Catana	49' 5 "
7. Caralis	30 "	25. Theveste	45—50 "
8. Falerii	32' 7 "	26. Roma, Flavianum	53' 624 "
9. Pompeji	35' 05 "	27. Burdigala	53' 95 "
10. Cemenelum	37 "	28. Tarraco	55' 22 "
11. Luna	37 "	29. Corinthus	57' 9 "
12. Pergamns	37 "	30. Thysdrus (Pelet szerint)	57' 32 "
13. Nemausus	38. 54 "	31. Grumentum	60 "
14. Arelas	39' 35 "	32. Thysdrus (Guérin szerint)	60 "
15. Satrium	40 "	33. Julia Caesarea	60 "
16. Syracusae	40 "	34. Puteoli	65' 85 "
17. Pola	44' 8 "		
18. Verona	44' 39 "		
19. Mediolanum Santonum	45' 6 "		

	hossztengely :	kevesztengely :	térfogat :
1) I. Roma, Castranse	38 m.	25 m.	746'13 □m.
2. Leuci	58' 5 "	19' 5 "	895'94 "
3. Tolosa	48 ^{3/4} "	26 "	995'49 "
4. Tusculum	48 "	29 "	1093'28 "
5. Caralis	47 "	30 "	1107'41 "
6. Alba Fucentina	79 "	21 "	1302'98 "
7. Falerii	54' 3 "	32' 7 "	1394'56 "
8. Cemenelum	51 "	37 "	1482'05 "
9. Pergamus	51 "	37 "	1482'05 "
10. Satrium	50 "	40 "	1570'80 "
11. Caesarodunum	68 "	30 "	1602'21 "
12. Theveste	45—50 "	45—50 "	1625'97 " felül
13. Luna	63 "	37 "	1836'76 "
14. Pompeji	66' 65 "	35' 05 "	1834'76 "
15. Cyrene	48' 8 "	felül 48' 8 "	1870 38 " felül

Feltűnő, hogy amphitheatrumunk arenája több jelentékeny római város, jelesen *Pompeji*, Campania felix előkelő városai ez egyikének szinköréet térfogatra nézve meghaladta, sőt hogy a római birodalom két elsőbb rendű provincialis városa, *Nemausus* (Nismes) és *Arelas* (Arles) amphitheatrumáét is megközelítette. Valamint az is sajátságos, hogy több tartományi város szinkörének küzdtere még a római világ e nemű legóriásibb alkotása, a méltán Colosseumnak nevezett rómovárosi Flavianuménál is nagyobb volt. Az amphitheatrumi építkezésekhez szükséges tér bősége, a mivel a világváros s némely más jelentékenyebb italiai vagy provincialis helység nem rendelkezhetett, vagy az a körülmény okozta-e e jelenetet, hogy a távolabbi tartományok amphitheatrumainak arenája inkább nagy arányú venatiók, semmint kevesebb tért igénylő gladiator mutatóványok számára voltak berendezve, mely mutatóványok egyébiránt is Italiában voltak divatosabbak: adatok hiányában eldönteni nem lehet.

— Aquineum	53' 36 m.	45' 54 m.	1908'53 m.
16. Nemausus	69' 14 "	38' 54 "	2092'82 "
17. Arelas	69' 5 "	39' 35 "	2147'93 "
18. Syracusae	70' 9 "	40 "	2227'39 "
19. Pola	70 "	44' 8 "	2463'01 "
20. Verona	75' 68 "	44' 39 "	2638'49 "
21. Capua	76' 12 "	45' 83 "	2739'93 "
22. Catana	70' 7 "	49' 5 "	2748'62 "
23. Augusta Trevirorum (mintegy)	72' 5 " m. e.	48' 6 " m. e.	2767'35 "
24. Mediolanum Santonum (mintegy)	78 "	45' 6 "	m. e. 2793'50 "
25. Ariminum	76' 40 "	47' 40 "	2844'21 "
26. Grumentum	62' 6 "	60 "	2949'96 "
27. Burdigala	73' 45 "	55' 95 "	3112'24 "
28. Thysdrus (Pelet szerint)	77' 31 "	57' 32 "	3480'42 "
29. Roma, Flavianum	85' 756 "	53' 624 "	3611'72 "
30. Tarraco	84' 45 "	55' 22 "	3662'57 "
31. Corinthus	88' 4 "	57' 9 "	4019'95 "
32. Thysdrus (Guérin szerint)	94 "	60 "	4429'65 "
33. Puteoli	111' 93 "	65' 85 "	5788'85 "
34. Julia Caesarea	140 "	60 "	6597'35 "

Habár az arena felszínéből a talajvíz felfakadása miatt csak annyi van felásva, mennyi a podium falazatának s a nézőtérrel legurult s edilek egy részének feltakarására szükségesnek mutatkozott, s habár a felásott részeken a kellő mélységre lehatolni nem is lehetett: az arena-talaj eredeti felszínének minőségét mégis meg lehet határozni. Az arenán ugyanis, a mint már említém, az ásás kezdetekor két bevágást tétetvén, később pedig a 2. számú kamara előtt a podium falazata mellett egy, a többinél mélyebb bevágás által törekedvén az egykori felszínig hatolni, meggyőződtem, hogy az arena talaját vastag márgás-agyag képezte, mely keményen le volt döngölve s apró kavicscsal vegyes homokkal borítva. Ezt főleg az utóbb említett mély bevágás bizonyítja, melyet a talajvíz erős felfakadása daczára a podiumnak e helyütt fenmaradt faragottkő-burkolata felszínétől 1.30 méternyi mélységre tétettem. Az arena talajának e minősége tehát a módnak, mely szerint a római amphitheatrumok arenái készíttetek, megfelelt.

Azt, hogy Aquincum amphitheatrumában tartttaak-e hajóviadalok, úgynevezett vízijátékok (*naumachia*), meghatározni egyelőre nem lehet, mivel az arena területe feltakarva s ekkép tüzetesen átvizsgálva még nem lévén, nem tudhatni: meg voltak-e ama földalatti csatornák illetőleg alépítmények, melyek sajátos szerkezete által az arena vízzel lesz vala elönthető s ez a hajóviadal után onnan levezethető, mint a hogy e szerkezetet más, naumachiákra is berendezett amphitheatrumokban láthatni, a mi nélkül természetesen ily mutatóványok lehetségesek sem lettek volna. Ily csatornáknak illetőleg alépítményeknek az eddig felásott arenarészekben még nyomára sem lehetett akadni. Az arena nagyobb terjedelme s a vízvezetés közelsége azonban, valamint a rómaiak előszeretete ily vízijátékok iránt valószínűvé teszik, hogy Aquincum amphitheatruma naumachiák színtere is lehetett egykoron s annyiival inkább, hogy a danuviusi flottilla Aquincumban állomásozott egy részének legénysége az ilyes multságokban nemcsak különösebben gyönyörködhetett, de egyszersmind tényleg szerepelhetett is.

A talajvíznek az amphitheatrum területéről ezélvavett lecsapolása után eszközlendő ásás, illetőleg az arena kitisztítása úgy arra nézve, hogy birt-e amphitheatrumunk a nau-

machiákra szükséges szerkezettel vagy sem, valamint általán az arena-talaj minőségét illetőleg kétségen kívül meg fogja adni a szükséges felvilágosítást.

Az arena eddig kiásott része egyes pontjain lelt régiség-tárgyak a Függelékben vannak kimutatva. E tárgyak legérdekesebbike az a vas lándsa- (*contus*-) vég, mely bizonyára ama fegyverek egyike volt, melyeket a venatiók alkalmával használtak; továbbá ama számtalan fedélcserep (*tegula* és *imbrex*) töredék, melyek, egy szintén ott lelt *antefixumot* nem is említve, mindennél világosabban tanúsítják, hogy az amphitheatrum nézőtere földve volt, a miről tüzetesebben lejjebb szólandunk.

3. A podium.

Az arenát köröskörül egy átlag 70 cm. vastagságú tömörren, de mint látni fogjuk kétféle módon épített falazat, az úgynevezett *podium* határolta, mely voltaképen az emelkedett nézőtér, illetőleg annak belső, vagyis legalsó ülés-gyűrűzetét (*maenianum*) az arenától elválasztá, a nézőtér elő részének, melyen mint valamely erkélyen a néző közönség előbbkelő része foglalt helyet, alapzatát s koronázatában annak egyszersmind mellvédét, korlátját is alkotván (I. a II. táblán *A I G*, az 1. 2. 3. számú kamarák elő részén, *H K B b*, az 5. számú kamara elő részén, *a*, s a III. táblán 3. 4. 5. sz. a.)

E falazatnak az arena felé eső fele átlag 32 cm. magasságú s különböző hosszúságú és szélességű faragott kőcsozákból volt építve, melyek egyenközüleg futó vagyis egyforma vastagságú sorokban vannak egymásmellé, illetőleg egymásra rakva, úgynevezett *isodomum*-falat alkotva; ellenkező, vagyis a nézőtér felé eső fele pedig, mintegy 38 cm. vastagságban, szabálytalanul egymás mellé illesztett terméskövekből kemény építőmészszel volt rakva, mely falmű *opus incertum*-nak neveztetett E kettős rakatú falazatot a VII. VIII. IX. s részben a VI. táblán, legjobban azonban az 1. 2. s főleg a lejjebb következő 7. fametszetű ábrán láthatni.

A podium-falazat magassága, mint az *opus incertum*-mal rakott s néhol meglehetősen épségben fenmaradt falazatrész magasságából kiszámíthatni, a mely falazatrész felszíne képezte

t. i. az arena eddig eruálhattot talajától vett méretek alappját, mintegy 2'57 méternyi volt.

Említettük, hogy a podium falazata két, különböző mivű de majdnem egyenlő (32 + 38 m.) vastagságú részből áll. Az arena felől eső részt ugyanis faragott kőköcskákából készült erős és diszes isodomum-falburkolat, belülről vagyis a nézőtér felől pedig opus incertum-fal képezte valószínűleg költségkímélés tekintetéből. Nagy szerencsének tarthatni, hogy a gyengébb falazat, mindamellétt hogy könnyűszerűleg volt építve, a felásott amphitheatrum-fél majd minden pontján csaknem egykori magasságában maradt fenn s ekként a podium-fal s következőképen a cavea arenafelöli része magasságát, a mint láttuk, megközelítő pontossággal lehetett kiszámítani. Szerencse mondom, mivel a faragottkő-burkolat nagyobb részét, néhány helyet kivéve, hol a diszes kőköcska-fal épebben maradt fenn, későbbi századok emberei, valószínűleg a középkor vandáljai fölszedték s építkezéseikhez széthordták. Daczára e kegyeletlenségnek mégis maradt fenn e műből annyi, hogy a podium keményen egymásra illesztett kőköcska-sorokból alkotott vonalát az amphitheatrum kiásott ez egész felén láthassuk s annak consistentiáját megbámulhassuk. E falazat ugyanis oly keményen volt építve, hogy összefüggésének, tömörségének még a talajvíz sem árthatott; a kőköcska-sorok hézagain ugyan ki-kilövellt s bő mértékben midőn az ásatási munka lejebb és lejebb hatolt, de évszázadok során sem volt képes a római kéz e hatalmas művét megbontani. Alapzatát a talajvíz felfakadása miatt pontosan vizsgálni ugyan még nem lehetett, annyit azonban már is constatálhatni, hogy a kőköcska-fal alappját erős opus incertum-fal képezte, melynek úgynevezett falszékét (Soekel) a 2. számú kamara előtti mély bevágásban megleltük.

A leirtuk podium-falazatot átlag 60 cm. magasságú, 59 cm. szélességű s különböző hosszúságú, felső részükön domborúra meglehetősen durván faragott fedkövek koronázták, a podium tetőzetét, illetőleg azt a mellvédet vagy korlátot alkotván, mely mint mondók a nézőtért szegte s a közönség biztonságául szolgált. A mellvéd e fedkövei a podium faragottkő-béllete belső színétől kissé, a mennyre eddig hozzávetetni mintegy 15 cméternyre párkányszerűleg kiugró s szintén faragva volt

kölapokon nyugodtak, a mire több, az arenára alágurult s bizonyára e célra szolgált faragott kőnek a többiekénél szélesebb volta látszik mutatni.

Méreteimből, melyeket az arena eruált eredeti talaja felszínétől a fennmaradt opus incertum-fal legmagasabb pontjáig tettem, a mely pontig nyúlt kétségkivül a faragottkő-burkolat is egykoron, mint mondám kitetszik, hogy a podium-falazat a mellvéd kövei aljáig mintegy 2'57 méternyi magas volt, a mihez a fedkövek 60 cm. magasságát hozzáadva, a podium egész magassága 3'17 métert tett; eléggé felnyújtott falazatot képezett tehát arra, hogy az arena bestiái ellenében a nézőközönség teljesen biztosítva legyen.

A podium isodomum-falazatából, az ezen feküdt s a többi kőköcskánál szélesebb párkány-, valamint a korlátkövekből számos darab gurult alá az arenára, s az ott lassanként rájuk képződött földréteg alatt biztos menhelyet találva minden névvel nevezendő barbarismus ellenében, jutott az ásatások alatt napvilágra. S bizonyára az amphitheatrum déli felének kiásatása alkalmával is több ily darab fog előkerülni; részben legalább bizonyítva azt, a mit a podium valószínű szerkezetéről a fennebbieken előadni igyekeztünk. E szerkezetet, mely az eddig lelt részletek s analógiák alapján van ábrázolva, a III. tábla 3. 4. 5. számai tüntetik fel. Meg kell azonban jegyezniünk, hogy a podium falazat azon felső faragottkő rétege, mely táblánkon a 4. számmal van megjelölve, aligha bírt avval a keskeny, éles párkányszattal, mint a hogy a táblán van feltüntetve; ellenkezőleg e falréteg a maga egész vastagságában szökkelhetett ki s mint mondók valószínűleg mintegy 15 cméternyre a podium falazatából, hatalmas, az arena nagy méretével arányban álló párkányszatot képezve. Míg e tagozat a podiumvonal egyhangúságát némileg enyhíté, egyszersmind a nézőtér korlátjának is alkalmas alapjául szolgált.

Majd mindenik kőköcskán, mely a podium faragottkő-burkolatából és fedköveiből fennmaradt, az egykori festés nyomai tűnnek fel. Többek között különösen egy fedkö-töredék (Függelék VIII. fejezet 14. sz.) bizonyítja legvilágosabban, hogy a podium festve s nem is egyszer, de többször volt festve. E töredék meglehetősen vastag festés-rétegein ugyanis felülről

lefelé számítva: pompejii-vörös, fehér, halványzöld, halvány-sárga s legalól ismét pompejii-vörös szín tűnik fel. A podium tehát s valószínűleg az amphitheatrum egész belseje idők folytán ha nem többször de legalább is ötször volt festve s a menyire az eddig lelt motívumok tanúsítják, csupán egy-egy alapszínre; figurális, architektonikai vagy más díszítés nyomai ugyanis még eddig nem mutatkoztak. A színek közül leginkább a pompejii-vörös tartá meg élénkségét.

Hogy vajjon a podium-falon helyenként nem álltak-e a nézőtér egyes szakaszai, úgynevezett ékei (*cuneus*) számának megfelelő folyószámok vagy ezeket helyettesítő betűk, még kérdéses; a mit e tekintetben egyelőre mondani lehet, a 7-ik fejezetben fogjuk előadni.

4. A kamarák.

A podiumnak a keleti kaputól a nyugati kapuig terjedő vonalát az amphitheatrum felásott északi felén három, egymástól majdnem egyenlő távolra álló kis kamara szakította meg s osztotta a podiumot meglehetősen egyforma szélességű négy részre (I. a II. t. 1. 2. 3. sz., a VII. VIII. IX. t. s az 1 és 2. fémetszeti ábrát), e *concameratiók*, *carcerék* vagy *cavernák* egyzersmind a nézőtér eme fele ékeinek (*cuneusainak*) határait is képezvén (v. ö. III. t. 6. 26. 20. sz.) a mint ezt lejjebb, a nézőtér leírásánál látandjuk.

E kamarák egymástól, illetőleg a keleti és nyugati kaputól egyenes irányban következő távolságra állanak: 1) a keleti kapu középpontjától (II. t. I.) az 1. számú kamara ajtajának közepe 18·65 méterre van, tehát e pontok közt a podium hajlata 19·26 méter; 2) az 1. és 2. számú kamarák arena felőli ajtainak középpontjai egymástól 18·72 méternyi távolra esnek s ekként a podium hajlata e két ajtó közt 19·09. méter; 3) a 2. és 3. számú kamarák arena felőli ajtainak középpontjai 18·37 méter távolságra fekszenek egymástól s így a podium hajlata a két ajtó közt 18·62 méter; végül 4) a 3. számú kamara arena felőli ajtajának középpontja a nyugati bejáratétól (II. t. K) 19·30 méter távolságra van, minélfogva a podium hajlata itt 19·86 méter; a mely méretekből az amphitheatrum kiásott

északoldali podiuma elliptikus irányának és a kamarák, illetőleg azok középpontja egymástól való távolságának meglehetősen szabályossága tűnik ki.

Az 1. számú kamara (I. II. t. 1. sz., VII. t. és III. t. 6. sz.) belvilágának szélessége 2·43, mélysége 2·70 méter; arena felőli ajtaja 57 cm. széles s az ajtófelek ütköző-párkánynyal vannak ellátva; 60 cm. vastagságú falzatának fenmaradt legmagasabb pontja 1·45 méter. Arenafelőli vagyis előfala hiányzik ugyan, de nincs kétség benne, hogy e kamara a küzdőtér felől zárva volt s hogy ez előfalat a podium ismertetett falzatához hasonlóan az arena felől isodomum- s befelé opus incertum-mű képezte.

A 2. számú kamara (I. II. t. 2. sz., VIII. t. és III. t. 7.

1. ábra.

sz.) belvilágának szélessége 3·26, mélysége 2·80 méter; arena felőli ajtajának szélessége 48 cm. s az ajtófelek itt is szintén ütköző-párkánynyal vannak szegélyezve; az 1. számú kamarához hasonló, vagyis 60 cm. vastagságú falzatának legnagyobb magassága 2·52 méter. E kamarát a fennebbi 1. számú ábra tünteti fel.

Előfala e kamarának sines meg, de ilyenmel kétségkívül kellett birnia, mely előfal bizonyára a podium falzatáéhoz hasonló módon volt építve.

A kamara hátsó falán egy fenn 1·9, alul pedig 1·11 méter szélességű ajtó látható, melyet jobbról és balról 1·77 méter magasságú s hosszában párkányzott faragottkő-ajtófelek határolnak; küszöbe a szokott módon volt készítve, vagyis ütköző-párkánnyal és esaternás vájalú saroklyukkal van ellátva. A jobboldali ajtófél párkánya mellett közvetlenül két s közöttük befelé esőleg egy, a baloldali ajtófél párkánya mellett pedig szintén két bevésített lyuk látható, melyek bizonyára az ajtó zár- vagy tartó-rúdja odaillesztésére szolgáltak. A jobbfelől ajtófél párkányán a két lyuk között a középponton egy vízszintes irányú keskeny hornyolás is látható. E kamara ajtai valamelyikének, valószínűleg a hátsónak, két dóriai oszlop szolgált diszeül, melyekből két töredéket (oszloptörzs) leltünk meg a kamara hátulsó részében; egy valószínűleg ez oszlopok valamelyiké-

2. ábra.

hez tartozott oszlopajlat vagy főt pedig ugyanezen kamara arena felőli ajtaján kívül balra (l. Függelék VIII. fejezet 11—12. sz.)

A 3. számú kamara (l. II. t. 3. sz. és IX. t.) belvilágának szélessége 2, mélysége 2·48 méter; ajtaja 46 cm. széles s az ajtófelek, mint a többi kamarában, itt is ütköző-párkánnyal vannak ellátva; szintén 60 cm. vastagságú falzatának legnagyobb magassága 2 méter. E kamarát a fennebbi 2. számú ábra tünteti fel.

A kamarafal épen maradt felszínén öt lépcsőszerű bevágás látható, melyek bizonyára az egykor felette állt ülőpadok (*gradus, sedile*) végeinek fekhelyeit képezik. E lépcsőfokok szélessége következő: jobbfelől az első és második (felülről lefelé számítva) 41, a harmadiké 58, a negyediké 59 s az ötödiké viszont 58 cm.; balfelől pedig az első 35, a másodiké 40, a harmadiké 57 s a negyediké 55 cm., az ötödiké — a fal e helyütt meg lévén sérülve — bizonytalan; magasságuk átlag 26 cm.

E kamara tetejéről több s mint lejjebb kimutatandjuk, ülőpadokat képezett fedő hullott alá az arenára, melyek ép állapotokban — mivel egyet kivéve, valamennyi szétörtött — méreteikre nézve a kamarafal felszíne imént említett rovátkolatainak s maga a kamara szélességének méreteivel tökéletesen megegyeztek; az épen maradt fedő ugyanis 2·30 méter hosszú, 57 cm. széles és 26 cm. magas.

Az előfal e kamaránál is hiányzik, de bizonyos, hogy ezt a podium falzatával egyezően épített előfal zárta egykor el az arenától.

Hogy a leirt három kamara ajtai, melyek, mint látók, befelé nyílóak voltak, mennyire hatolnak lefelé, azaz hogy küszöbük mennyire állt az arena talaja fölött, tudni még nem lehet, mivel a talajvíz a kutatásokat ezirányban megghiúsította. Nincs azonban kétség aziránt, hogy e kamarák küszöb-kövei közvetlenül az arena felszínén fekvén, avval majdnem egyenlő szintben álltak. Ennek ugyan ellenmondani látszik a 2. számú kamara hátulsó ajtaja küszöbének sítusa, mely küszöb az arena felszíne fölött jó magasan áll; ez ajtóból azonban kétségkívül lépcsők vezettek le a kamarába, minélfogva e kamara talajának az arenáéval egy szintben kellett szükségkép állani, a mit főleg az bizonyít, hogy nemhogy a nevezett kamara arena felőli ajtajának küszöbét meglettük volna, de ellenkezőleg, úgy e, valamint a többi kamara párkányos ajtófelei mellett akadálytalanul, vagyis a nélkül, hogy küszöböt találtunk volna, hatolhattunk lefelé az ásással, a mi igen természetesen a kamaráknak mélyebben fekvő talajzatát feltételezi. Kutatásokat ez irányban a felfakadt talajvíz miatt tenni, mint mondók, nem lehetett; a víz lecsapolása után a kamarák belterén folytatandó ásítás

azonban erre nézve is megadandja a szükséges felvilágosítást.

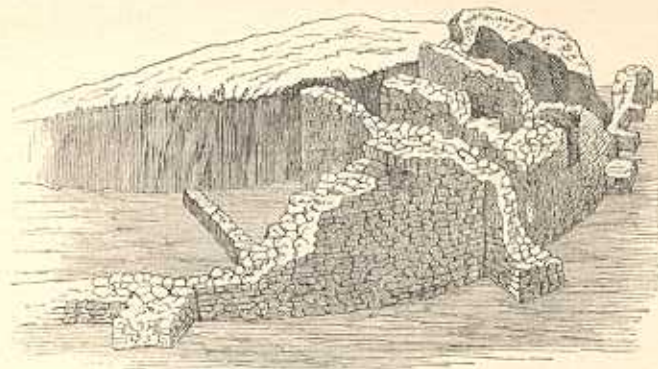
Az ismertetett három kamara közül, melyek tetőzetét a menedékesen fölfelé hatoló ülősorok sedilei képezték,¹⁾ az 1. és 3. számú, valószínűleg a gladiatorok vagy általában az arena személyzetének osztályait képezték, hol a mutatványokra előkészületeiket tették s a hová azok után visszavonultak. Erre mutat a kamarák ajtainak esinosabb szerkezetén kívül az is, hogy falaik, mint lejjebb látandjuk, festve voltak. A venatiókra használt vadállatok, a *bestiák* rekeszül aligha szolgálhattak, mivel ezeknek a dolog természetéből folyólag boltozottaknak kellett lenniök, a mint ezt amphitheatrumunk déli felének eddig felásott részecskéjén az 5. számú kamara, a melynek configuratióját lejjebb látandjuk, tényleg tanúsítja is.

A 2. számú kamara, melynek arena felőli ajtaja, ép úgy mint a többié, bejáratot képezett a küzdterről a kamarába, a II. táblán 16. számmal jelölt bejárat, illetőleg az *E* folyosóval s arval az osztálylyal, tán teremmel lehetett összeköttetésben, mely a 11. és 15. számú falsarkantyúk közt a nézőtér alatt fekkent, de a melynek falazatából, sőt még alapfalaiából sem maradt a legcsekélyebb rész is fenn, úgy, hogy annak configuratióját meghatározni egyáltalán nem lehet. Megeshetik, hogy ez osztálynak a 2. számú kamarán belül eső része fából volt szerkesztve s e miatt nem maradt fenn oly motívum, mely elrendezésére nézve tájékozhatna. Annyi tény, hogy e kamarával meglehetősen egyirányban a külfalon a 10—11. és a 11—12. számú támaszlopok közt egy-egy ablak volt alkalmazva, a mint ezt a II. táblán α — β alatt, a X. táblán s a következő lapon levő 3. számú ábrán láthatni.

Ez ablakok az ásítás eddigi alap-színvonalán felül mintegy 1'52 és 1'84 méternyire tűnnek fel az itt 2'80 méter ma-

¹⁾ A III. tábla 7. száma e constructionnak nem adja egészen hű képét, mennyiben e táblán a kamara tetőzete menedékesen fölfelé hatoló, a sedilok alá alkalmazott s egymásnak fekvő külön kölapok sorával van tévedésből ábrázolva, holott e tetőzetet, mint a 2. fametszetű ábrán látható kamarafal felszínének rovátkolásai is bizonyítják, közvetlenül maguk a vízszintes fekvetben egymásra rakott s lépcsőzetesen emelkedő sedilek képezték.

gasságú külfalon. Az α jegyű ablak szélessége egészen pontosan (1'21 méter), a β jegyűének pedig — a fal az ablak egyik felén meg levén sérülve — csak az ásítási alapszínvonalon felüli magassága határozható meg. Hihetőbb azonban, hogy ez ablakok elrendeltetése csupán az volt, hogy a felső maenianumot, vagyis a nézőtér külső ülés-gyűrűzetét s az azt a külfal mellett szegett folyosót (*praecinatio*), mely a II. tábla *E* folyosójával állhatott összeköttetésben, megvilágítsa. E két ablakot tehát az amphitheatrum külfalán létezett ablaksor szerencsésen fenmaradt specimeneinek kell tartanunk, melyek két okból birnak fontossággal; egyrészt azért, mivel határozottan bizonyítják, hogy a nézőtér felső részét az amphi-

3. ábra.

theatrum külfalába vágott ablakok világíták meg, a mire már csak azért is szükség volt, mivel a cavea földve levén, ablakok hiányában sötét lesz vala; másrészt pedig azért, mivel e fenmaradt két ablak aljának szintje kellő támpontot nyújt arra, hogy a nézőtér a külfal mellett körülfutott praecinatio talajának színvonalát s ennek alapján a nézőtér egész felső részének magasságát ki lehessen számítani. Hogy ez ablakok destinatiója valószínűleg nem a nézőtér alatt fekvő s a 2. számú kamarával összefüggésben állt osztály, hanem a nézőtérnek magának megvilágítása volt, a külfalnak mind belső, mind pedig külső részén látható s a falszínből 30 cméternyire kiugró fal-egyen (*Gleiche*) is látszik mutatni, mely fal-egyen egyszersmind úgy a nézőtér hátsó praecinatioja talajának magasságát, valamint

az egész amphitheatrum külfala közepetájának vagyis emelete aljának szintjét jelöli meg kívülről. A 2. számú kamara hátsó ajtaja s annak oszlopokkal való díszítése egyébiránt tagadhatatlanul arra vallanak, hogy e kamara mellé, azon belül még egy más osztály is volt disponálva, melynek elrendezését és nivoltát az erre szükséges motívumok teljes hiányában meghatározni, fájdalom, nem lehet; ha csak azt nem véljük, hogy e kamara s annak előcsarnoka, az azokkal összefüggött *L* folyosón és a nyugati fő adituson (16. sz.) út az arena személyzetének képezte mellék-bejáratát a küzdterre; mellék-bejáratát mondom, mivel úgy vélem, hogy fő-bejáratuk — az úgynevezett pompákat kivéve, melyek alkalmával a kapukon, jelesen a keletin vonáltak be — az amphitheatrum déli oldalán feküdt, a hol lakosztályaik is keresendők lesznek, valamint a mellékhelyiségek, istálók stb. Táplál a remény, hogy a további ásatás az amphitheatrum déli felén majdan oly analogiát fog kitüntetni, mely a kérdéses kamara melletti osztály elrendezését és destínációját fel fogja világosítani.

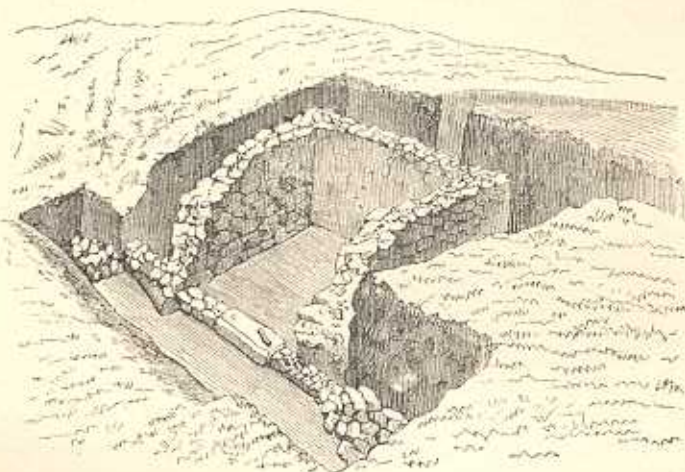
Az ismertett három kamarában több, a nézőtérrel és összehullott kő ülőpadot lertünk s számos ily gradus vagy sedile töredékét, valamint a 2. számú kamarának az arena felőli ajtaja előtt az egyik vagy másik ajtó szemölcéül szolgáló, faragott kő megcsontult részét, melyen az ajtósarok számára vájt üreg látható (l. az 1. számú ábrán.)

Néhány, különösen az 1. s a lejjebb ismerttetendő 4. számú kamarában lert faragott kőnek a sedilekénél kisebb magassági és szélességi méretei arra látszanak mutatni, hogy e kövek a cuneusokat határoló, vagyis a nézőtér a kamarák fölött keresztben metsző feljáratok lépcsőfokait (*scala*) alkották.

Az a tény, hogy a kamarákban terméskövet egyáltalán nem, hanem részint ép, részint pedig fragmentált kőlapokat találtunk, különösen a 3. számú kamarában igen jól conserváltakat, melyek egyike (7. fejezet 10. sz.) feliratos: minden kétséget kizárólag bizonyítja, hogy e kövek *gradusok* vagy *sedilek* voltak; s viszont ez utóbbi kamara teljes épségben és magasságban fennmaradt falainak felszínén látható és lépcsőzetesen egymásra következő fennebb már említett fedkönyomok, valamint egy, e kamara elé zuhant, annak 2 méternyi szélességű

belvilágánál 30 eméterrel hosszabb, s 57 cm. széles és 26 cm. magas fedkö: arra engednek és pedig biztos következtetést vonunk, hogy e kamarák nem bírtak boltozattal, hanem menedékesen földve, és nem valami egyébvel, például fával, de nagyjából faragott kőlapokkal voltak földve, melyek, mint mondók, a nézőtér ülőssorait, vagyis magukat a gradusokat képezték s valószínűleg nem valamely alapot, melyen az ülőssorok sedileinek kell vala nyugodniok, mint a hogy a III. t. 7. sz. a. van hibásan feltüntetve.

Az amphitheatrum déli felének középpontján levő kamara (l. II. t. 5. sz.), vagyis az a pont, hol az ásatás megkezdett, ha nem is configurációját, de méreteit és elrendeltetését illetőleg a többitől elüt. E kamarát a következő ábra tünteti fel:

4. ábra.

A kamara belvilágának szélessége 3.42, mélysége pedig 3.50 méter; 2.02 méter magasságyira fennmaradt falának vastagsága 60, 61 és 70 cm.; arena felőli zárata vagyis előfala hiányzik. Egykori, befelé nyílt ajtajának 74 cm. hosszúságú küszöbe, mely eredeti helyén áll, a szokásos módon volt készítve, t. i. az arena felé párkánnyal vagyis ajtó-ütközővel és jobbfelőli végén csatornás vájatú sarok-, balfelőli végén pedig egy más lyukkal van ellátva.

Hogy e kamara nem volt, mint az eddig leírtak, seditelket képező kölapokkal földve, hanem boltozva: a termésköveknek, melyek egykor e boltozatot alkották s annak beomlása következtében a kamara majdnem egész üregét betöltötték, nagy mennyisége bizonyítja, mely termésköveknek a többi kamarákban még csak nyomára sem akadtunk.

E concameratió, boltozott voltánál s a többiekét meghaladó nagyságánál fogva, bizonyára a bestiák rekeszeül szolgált, a mit ama vadkan-, őz- és farkas-csontok is bizonyítani látszanak, melyeket több más, valószínűleg a vadállatok táplálékául szolgált házi állat csontjaival együtt e concameratióban leltünk.

Mondtuk, hogy e kamara előfala nincs meg, kétséget azonban nem szenved, hogy annak az arena felől zárva kellett lennie. Több mint valószínű, hogy ez előfal nem kőből, hanem fából volt készítve s e miatt semmisült meg. Az a körülmény is, hogy a küszöbök falnyújtánya, azaz maga az előfal alaprakása nincs az oldalfalakkal összeépítve, hanem e falak önállóan vonódnak az arena felé, belsínükkel derékszögben érintve az előfal alaprakását: arra látszik vallani, hogy ez előfal minden más anyagból, de kőből nem volt építve.

Annak a két erős alapfalazat részletnek, melyek e concameratió nyílásától jobbra és balra a podium falvonala előtt, tehát be- az arena felé láthatók (I. II. t. a. b.), rendelkezését csak akkor lehet megértenünk, ha az amphitheatrum egész déli fele ki lesz ásva; ma, midőn e falazatnak jobbról csupán 3.50, balról pedig csak 3.48 méter hosszúságú s mintegy 70 cm. vastagságú részlete van feltakarva, destinációja felől tisztába jöni nem lehet.

E concameratióhoz hasonló kamarák az amphitheatrum déli felén bizonyára elő fognak még tűnni a folytatandó ásatások alatt, annyival is inkább, mivel, mint mondók, e kamarák szabták meg a nézőtér cuneusainak határait, irányukban illetőleg felettük kötvén össze a scalák az alsó és felső maenianumot, minélfogva hiányozniok ez oldalon sem lehetett. Azonkívül is bizonyos, hogy a vadállatoknak nemcsak ez egyetlen concameratió szolgált rekeszeül, hanem több is. A déloldal középpontján levő e concameratiótól jobbra és balra megfelelő

távolban hihetőleg még egy-egy kamara lehetett disponálva s aligha nem volt valamennyi szint azon térfogatú és destinációjú, mint emez; vagyis több mint valószínű, hogy a bestiák valamennyi rekesze az amphitheatrum kizárólag eme déli oldalán állt.

Tagadhatatlan, hogy e combinatiót nem kevésbé zavarja meg a keleti kapu balfelén állt 4. számú kamara situs (I. II. t. 4. sz., VI. t. és III. t. 8. sz.)

E fölötté szabálytalanul épített kamara, a többitől lényegesen elütőleg, közvetlenül a keleti kapu balfelöli oldalfalából van kiindítva. Ferde négyszög levén, belvilágának szélessége 2.60 és 3.50, mélysége pedig 2.70 és 3.45 méter; 60 cm. vastagságú, részben fenmaradt falazatának legmagasabb pontja 2.47 méter. Előfala szintén hiányzik, azonban úgy mint a többinek, e kamarának is zárva kellett lenni és pedig a podiuméhoz hasonló módon készített előfallal.

E kamara arena felé nyíló ajtaját még nem leltük meg, mivel a podium-fal faragottkő-burkolata ehelyütt fel van szedve s a lejobb hatolást, illetőleg az ajtóküszöb kikutatását a felakadt talajvíz megakadályozta; remélhető azonban, hogy a podium faragottkő-falburkolatának lennebb fekvő rétegében elő fog majd tűnni.

A concameratió falai festve voltak. A vakolat felszínét meglehetősen vastag, tömören készített réteget, úgynevezett *opus albarium* alkotja, melyre a ráfestés történt, minek nyomait azonban még eddig csak egyetlen vakolat darabon leltük meg, mely fekete alapon vörös pettyeket tüntet fel. E színek élénkségüket kitünően tartották fenn.

E leírtuk s állat-rekeszül semmiként sem szolgált kamara nem volt boltozva, hanem faragottkő-lapokkal tetőzve, melyekből néhány töredéket a kamarában meg is találtunk, a hová alázuhanak volt.

Bezárandók e fejezetet, még felemlítjük, hogy az 1., 2. és 3. számú kamarák falai szintén festve voltak, valószínűleg azonban csak egy színre, t. i. pompejii-vörösre, a vakolat darabkák legalább, melyek e kamarában imitt-amott szertehevertek s mind csak ez egy színt tüntették fel, ezt bizonyítják. Az 5.

számú állatrekeszben falfestés nyomára nem találtunk, de a kamara destinációjánál fogva nem is találhattunk.

A kamarákban lelt régiségtárgyak a Függelékben vannak kimutatva.

5. A külfalak.

(L. a II. táblát.)

Párhuzamosan a podiummal, annak külső falszínétől 13·82—14·24 méternyi távolságra vonul a külfal, két végén a kapuk oldalfalával érintkezvén s ekként a podiummal együtt a nézőtér óriási gyűrűzetét alkotván.

A külfal ellipticus irányú vonalának folytonosságát a nyugati kapu táján egy 3·22—3·85 méternyire kiugró s szintén ellipticus hajlatú épülettág szakítja meg, melynek két felén lépcső (a 4) és bejárat (16) vezetett a nézőtérre. A külfal e kiugrása majd minden római amphitheatrumnál előfordul és pedig a bejáratok, az előcsarnokok s a folyosók elhelyezése végett s így nem szenved kétséget, hogy amphitheatrumunk ellentett déli oldalán is fogunk, jelesen közvetlenül az I. számú falsarkantyún túl, hasonló kiugrást találni.

A déli külfal végeinek csatlakozása a két kapu oldalfalaival, mint táblánkon láthatni, szintén fel van takarva s ekkép habár a déli fél egészen nincs is még kiásva, Aquincum amphitheatrumának váza mégis úgy a valóságban, mint az alaprajzon előttünk áll óriási dimenziója egész teljességében.

Színkörünk külfalainak vastagsága helyenkint különböző, általában 0·90 s 1·70 meter között váltakozik. (Előbbi méret az E folyosó külfalának, utóbbi pedig a 17. és 19. sz. falsarkantyúk törzsökének vastagságát jelöli). Mi okozhatta e különbséget, talajviszonyok, az építész szeszélye vagy hibája-e, természetesen tudni nem lehet; annyi tény, hogy a külfal a kiugrásnál s a 7. és 8. számú támoszlopok közt jóval vastagabb mint máshelyt.

A külfalak eddig felásott vonalából több, számszerint (a 21. 22. és 23. sz. összetett falsarkantyúkat is beleszámítva) 25 falsarkantyú sugárzik befelé a külfal erősségét képezvén, ille-

tőleg azt befelé kötve megereszkedés vagy épen kifelé való dőléstől védvén s egyszersmind, mint a 6-ik fejezetben látandjuk, a cavea egész hátsó része valószínűleg faaljzatának alapjául szolgálván.

E falsarkantyúk hossz, vastagság s egymástól való távolságra nézve nagy különbséget tüntetnek fel.

Így, csak a kiásottakat említve, hosszuk 4·75 (12. és 14. sz.) és 7·90 méter (5. sz.) közt váltakozik; egyiké meg épen 8·75 méter (21. sz.) esakhogy e falsarkantyút az a 4 számú lépcsőzet miatt kellett ily hosszúra nyújtani. A még kiásatlan sarkantyúk (2, 15, 17—20, 24—25. sz.) hossza is valószínűleg e méretek közt fog ingadozni.

A sarkantyúk falvastagsága 0·60 és 1·20 méter között váltakozik (előbbi mérettel az 1—2, 11, 24—25., utóbbival pedig a 19. sz. bír). A 21—22. számú falsarkantyú vastagsága ugyan 2 méter, de e helyt kettő van az a 4 számú lépcsőzetért egymáshoz építve s a 23. számú toldvánnyal befelé nyújtva.

Egymástól való távolságuk szintén különböző. Elállásuknak törzsöküknél, vagyis a külfal belső színén, legkisebb mérete 2·53 (6—7. sz. L), legnagyobb pedig 6·52 méter (8—9. sz. M); végeik egymástól való távolsága 1·55 és 5·85 méter közt ingadozik (l. ugyanazon számoknál) s a ki nem ásott falsarkantyúk egymástól való távolsága is bizonyára ugyanezen méretek közt fog váltakozni.

De nemcsak hosszuk, vastagságuk s elállásuk tekintetében tüntetnek fel különbséget e falsarkantyúk, hanem besugárzási irányuk a központ felé sem szabályos, a mint ez táblánkon is látható.

Az amphitheatrum külfalát rokkadás vagy kifelé dőlés ellen számszerint 22 támoszlop védte, a melyek hossza azaz kiugrása, vastagsága s egymástól való távolsága szintén nagyon különböző.

Így hosszuk 0·77 (22. sz.) s 1·90 méter (18. sz.), falvastagságuk pedig 0·88 (22. sz.) és 1·30 méter (8. sz.) között ingadozik. Egymástól való távolságuk is különböző méretű; nem említve ugyanis az I. számú támoszlop s a keleti kapu balfelén álló szöglet-támoszlop közti 1·71 méternyi közt, leg-

kisebb, 2·10 méternyi távolság a 15—16. számú támoszlopok közt van, legnagyobb 11·45 méternyi pedig a 17—18. számúak között.

Mi lehetett a külfal támoszlopokkal ily szabálytalan módon való megerősítésének oka, meghatározni szintén nem lehet. Valószínűleg azon factorok egyike vagy másika járult itt is közre, melyeknek a falsarkantyúk szabálytalan dispositióját is tulajdoníthatni, azaz vagy a talaj természete, vagy pedig az építész hibája; hogy a támoszlopok e szabálynélküli elrendezésében, mely támoszlopok elhivatásuk mellett egyszerűs mind a külfal diszeül is szolgáltak, minélfogva lehetőleg rendszeresebben kellett disponálva lenniök: az építész szeszélyének is lett volna része, elhinni csakugyan nehéz.

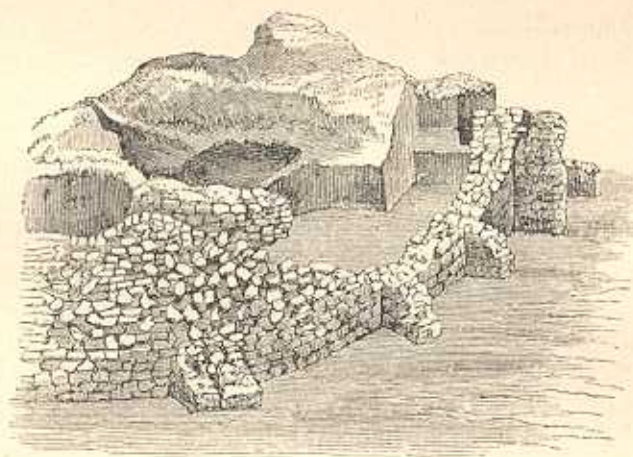
A támoszlopok magasságát nem lehet megjelölni, mivel még a legépebben fennmaradt s különben is legrendszeresebben épített 16. sz. támoszlop sem ad elég motívumot ez érdekes kérdés eldöntésére; valószínű azonban, hogy a támoszlopok vagy a külfalnak közvetlenül az egykori fedéltet alatt levő falpárkányzatáig, vagy pedig az ablaksor tájáig nyúltak, mint a hogy a III. táblán van feltüntetve.

Arra nézve sem marad fenn valamely motívum, hogy miként voltak a támoszlopok construálva, vagyis hogy simán, ágozatlanul nyúlván fölfelé, egyszerű fedkövel voltak-e tetőzvet — a mi az épület architektonikai tekintetben való nagy egyszerűségénél fogva legkihethőbb —, avagy oszlopnyújtványokban szökelltek-e fölfelé, a külfalnak, mint más amphitheatrumoknál láthatni, nagyobb díszet adva, mely oszlopok alját és tetjét párkánytagozatok s ívezetek fogták össze, gyűrűzetesen s tán többszörös emeletben futva körül az amphitheatrum külfalát? Ásatásaink, habár az amphitheatrum külső falvonalán meglehetősen széles és mély vágással hatoltunk előre, fájdalom, egyetlen oly darabhoz sem juttattak, mely a külfal architektonikus díszítéséről hacsak megközelítőleg is felvilágosítást adhatna; több mint valószínű tehát, hogy amphitheatrumunk külseje, építészilag díszítve egyáltalán nem levén, a lehető legegyszerűbb volt, habár az éjszaki fél két pontja, mint lejjebb látandjuk, polychrom díszítéssel birt kivételesen.

A külfalak s a sarkantyúk több helyt, valamint a támoszlopok általán falszékekkel (Sockel) bírnak, mely különböző

szélességben kiugró falszékek az alapfal lábazatának szintjét jelölik meg; méreteiket, azonban mint lényegtelen részleteket, mellőzhetjük.

Nagy szerencsének tarthatjuk, hogy a külfalaktól minden barbarizmus mellett is maradt fenn annyi, hogy az amphitheatrum alaprajzát tökéletesen fel lehessen venni. Egyetlen hely sines ugyanis, hol a külfalat elveszítettük volna; még ott is, hol a külfal leginkább meg van rongálva, az épület kiugrásánál (a 17.—19. számú támoszlopok között) 22 eméternyi magasságra fennmaradt falazat jelöli meg az amphitheatrum külfalának biztosan követhető irányát. Néhutt pedig feltűnően

5. ábra.

jól conservált falrészletekre akadunk; így például a 21. számú támoszlopnál a külfal magassága 2·50, a 14. számú falsarkantyú fala 2·65 méter, az α ablaknál pedig a külfal 2·80 méter magasságot ér el. Átlag azonban csak 90 eméterre tehetni amphitheatrumunk fennmaradt külfalainak magasságát. Hogy e falak egykor, midőn t. i. Aquincum amphitheatruma nem rom, de valóban amphitheatrum volt, mily magasak lehettek, a 6-ik fejezetben mondjuk el.

A sarkantyú- és külfalak néhány pontját a X. táblán (10—15. sz. sarkantyúk tája), a 3. fametszetű ábrán (10—15. sz. támoszlopok köze), részben a IV—V., VII—VIII. s XI.

táblán, valamint az előbbi 5. számú ábrán láthatni, mely a 12—16. számú támoszlopok közötti falrészét tünteti elő.

A 16. számú támoszlopnál levő bejáratról, mely a külfal vonalának folytonosságát megszakítja, az erre következő fal-kiugrásról s az evvel kapcsolatban levő *E* folyósóról, valamint az *a* 4 feljáratról a 9-ik fejezetben lesz szó.

A nyugati kapu jobb felén, a 22. számú támoszlopig s valószínűleg még azon is túl terjedőleg, Nemesis szentélye volt a külfalhoz hozzáépítve, annak mintegy függelékét képezvén. Ez érdekes fanum leírását a 10-ik fejezetben adandjuk.

Említők, hogy az amphitheatrum felásott északi felének külfala két helyt polychrom-díszszel ékeskedett. Az 5—6. számú támoszlopok közt ugyanis festett vakolat töredékekre akadtunk, melyek azt bizonyítják, hogy az amphitheatrum külfala *e* támoszlopok közén festve volt. *E* festett rész azonban nagyobb területű alig lehetett, a felt vakolat töredékek csekély mennyisége legalább nem mutat erre. Valószínűleg valamely ara votiva vagy emléktábla, a melyet azonban, fájdalom, nem találtunk meg, állhatott *e* helyen s mellékét díszítette a falfestmény, melynek töredékeit meglettük. A vakolat darabok kiesinysége miatt az ábrázolt tárgy minőségét, idomait, formáját még csak sejteni sem lehet, sőt néhány, fehér alapon szélesebb vagy keskenyebb pompejii vörös csíkokat feltüntető darabot kivéve, még annyit sem constatálhatni, hogy a színek közül melyek voltak egymás mellé rakva; a legtöbb vakolat-darabon ugyanis egyetlen, úgymint: világoskék, világos és sötétebb zöld, pompejii- és világos téglavörös, sárga és sötétszürke szín látható. Mindenik töredéken ismételt ráfestés, illetőleg meszelés nyomai tűnnek fel; legtöbb színt fehér mészréteg borít, van azonban olyan is, melyen a sárga színt világos téglavörös, a pompejii-vöröst zöld s a zöldet szintén pompejii-vörös szín fedi, a mi arra mutat, hogy a külfal *e* része, ha nem is többször, de legalább kétszer volt festve, a minek oka az lehetett, hogy az amphitheatrum északi, az időjárás viszontagságoknak inkább kitett külfalán levő festés megromladozván, megújítást igényelt.

A 20—21. számú támoszlopok között a külfal egyetlen színe, t. i. pompejii-vörösre volt festve, legalább erre mutat néhány *e* színt feltüntető vakolat darab. A külfal *e* részének

falfestménynyel való díszítését az *e* helyt alkalmazott 5 *b*. számú lépcsőzet teszi érthetővé, melynek mellékét avval ékezebbé akarták tenni.

Az amphitheatrum külfala egyébiránt, a mint az annak mentén talált számos vakolat darab bizonyítja, általában fehérre volt és pedig a rétegekből következtetve, legalább is háromszor meszelve.

A külfalakat burkoló, meglehetősen vastag vakolat, a napvilágra jutott darabok tanúsítása szerint, kitünően volt készítve s tömörség és felszíne símaságára nézve mi kívánivalót sem hagyott fenn.

6. A c a v e a.

(L. a III. táblát.)

A nézőtér (*cavea*) az *a* köz alkotta, mely a podium s az avval egyenközüleg vonuló külfalak közt 13'82—14'24 méter szélességben terülvén el, az arenát óriási gyűrűként övezte. *E* tér az ülőpadsorok befogadására szolgált, melyek lépcsőzetesen egymásra következő s fölfelé mindig táguló gyűrűben foglalták el a podium s a külfalak között.

Amphitheatrumunk caveájának felépítménye nem maradván fenn, a nézőtér egykori berendezéséről teljesen hű képet nem adhatni. A mellékelt s Homolka József, m. kir. térképész úr kitünő rajza után készült III. tábla, mely Aquincum amphitheatrumának caveáját átmetszetben tünteti fel, egyes szerencsére meglevő motívumok, s analogiák alapján van felvéve s csak megközelítő rajzát adja a nézőtér egykori elrendezésének, minél fogva alig is tarthat igényt arra, hogy a színek belseje oly ábrázolatának tekintsük, melyhez szó egyáltalán nem férhet.

Az *a* két szöglet a kapuk oldalfalán, melyek a II. táblán *D* és *C* alatt láthatók (a *D* pontot a VI. tábla tünteti fel) s a melyek ez oldalfalaknak a podium irányában való megkeskenyítéséből származnak, a nézőtér alsó ülősor-gyűrűzete, az úgynevezett alsó *maenianum* szélességét látszanak megjelölni. Az alsó *maenianum* tehát, mint látjuk, jóval keskenyebb lehetett, mint a külfalakig terjedő felső. A keleti kapu oldalfalán

22 méternyire beugró szöglet ugyanis a podium falától 4, a nyugati kapunál 26 méterre beugró szöglet pedig szintén a podium falától 4·21 méterre állván: az alsó maenianum csak mintegy harmadát teszi a podiumtól a külfalakig terjedő egész cavea-szélességnek, mennyiben a felső maenianum szélessége a szögletektől a külfalakig a keleti kapunál 10·24, a nyugatinál pedig 9·61 méter levén s ehhez járulván az alsó maenianum szélessége, az egész cavea-szélesség amott, mint mondók, 14·24, emitt pedig 13·82 méterre rúg.

Az alsó maenianumot s annak dispositióját III. táblánk 5. 10. 13. 14. 9. 18. 26. 25. 19. 22. 24. 23. számai tüntetik fel.

A podium-fal tetőzete, melyet a cavea alsó részét határoló fedkövek alkottak, az alsó maenianum arena felőli korlátját képezte. E korlát s az ülőpadsorok (*gradus*) közt egy folyosószerű köz vagy járda (*praecinatio*, 10. sz.) futott körül, a melyen t. i. a közönség szabadon járhatott-kelhetett, illetőleg a honnan kiki helyére juthatott. E maenianumban a térmértékhez képest öt, lépcsőszerűen felfelé irányuló padsor állhatott (13. 14. sz.), a melyekből azonban háromnál több aligha szolgált ülőhelyül, hacsak a kényelmi tekinteteken túl nem tette magát az amphitheatrum közönsége.

Ez alsó maenianum gradusainak felső fokát köröskörül egy, valószínűleg fából készített úgynevezett *balteus*, azaz öv vagy heveder (9. 18. 19. sz.) szegte, mely egyszersmind a fedélzetet tartott oszlopok első sorának talapzatát képezte s a melyen túl ismét egy praecinatio következett (11. sz.), mely a felső maenianum alsó járdáját alkotta. E praecináción túl valószínűleg fa-gradusok, számszerint mintegy 11 sor (15. 16. sz.), hatoltak szintén lépcsőszerűen felfelé a második, vagyis hátsó balteusig (17. sz.), melyen túl a harmadik, vagyis a legszélső praecinatio (12. sz.) futhatta körül a nézőtér épen a külfalak mellett. A felső maenianum mintegy hetedik gradus-során állhattak azok az oszlopok, melyeken a széles fedélzet gerendázata nyugodott.

Mindkét maenianumot lépcső- (*scala*-) vonalak metszheték keresztben, az amphitheatrum e felén összesen öt (26. 27. 20. sz., továbbá a 2. és 3. számú kamara, valamint a keleti és nyugati kapu felett), melyeken a közönség egyik maenianumból

a másikba juthatott, egyszersmind a nézőtér különböző szakaszait, úgynevezett ékeit (*cuneus*) is határolván. Amphitheatrumunk felásott északi felén négy ily ék létezhetett az egymástól arányos távolságban álló három kamara situsából következően, melyek tetejéről indulhattak ki, mint a 4-ik fejezetben már érintve volt, az ékek határait megszabott scalák.

A római színikörök nézőtere, mint tudva van, ülősortékekre lévén gyakorlati okokból osztva, melyek nevük értelméhez képest, a cavea egyes szakaszait felülről lefelé központos irányban szűkülő idomban foglalták magukba s e configurációjuknál fogva az alsó- és felső-maenianumot összeköttetésbe hozták: önként érthető, hogy amphitheatrumunkban sem hiányozhattak s ugyanazon módon lehettek berendezve, mint más római színikörökben. Így, hogy csak az északi felásott félről szóljunk, a keleti kapu (1. sz.) fölött látható lépcsősor s az 1. számú kamara (6. sz.) fölött levő lépcső (26. 27. 20. sz.) az első cuneus határait jelöli ki; viszont az e, s a 2. számú kamara (7. sz.) fölött kiinduló vagyis a III. táblánk 13. 14. 9. 11. 15. 16. 17. számai mellett fölfelé hatoló, de fel nem tüntetett lépcsőzet közötti tér a második cuneust képezi s így tovább. Vagyis az amphitheatrum ez északi felének első cuneusa a keleti kapu s az 1. számú kamara, a második az 1. és 2. számú kamara, a harmadik a 2. és 3. számú kamara s végül a negyedik cuneus a 3. számú kamara s a nyugati bejárás közére esett. A déli oldal valószínűleg szintén annyi cuneussal bírt. Amphitheatrumunknak tehát összesen nyolcz ülősortéke, vagyis cuneusa lehetett.

Színikörünk feljáratainak esekély száma, valamint a római amphitheatrumokban egyébként rendszeren meglevő s a cavea ülősortái alatt fekvő boltozatos folyosóknak teljes hiánya érthetővé teszik, hogy táblánkon a cuneusokat határoló scalákat úgy tüntettük fel, hogy azok az első és második balteust áttörik (18. 20. 19. 21. sz.)

A nézőtér ülősortékeit határoló scalákon kívül a keleti kapu jobbán és balján (emitt a 1. számú kamara [8. sz.] fölött) még egy-egy rövid scalasornak kellett lenni, a mint azokat táblánkon is feltüntettük (25. 24. sz.), melyek az e kapu oldalfalain felvezető lépcsőzetekkel (II. t. I. 1. 2. sz.), melyekről a

9-ik fejezetben lesz szó, állhattak a 22. 23. számú úgynevezett *vomitoriákon*, vagyis ajtónyílásokon, réseken át összefüggésben. Hasonló lépcsődiszpozíciót kell a nyugati kapunál is feltételeznünk, a minthogy annak balfelén volt is egy lépcsőzet (II. t. 6. sz.), míg a jobbfelőlít — a kapu oldalfalának vége e helyütt nagyon roskadozott levén — nem sikerült megtalálni.

Teljesen ép állapotban levő scalát ugyan nem találtunk, de mint a 4-ik fejezetben említők, többnek töredékét leltük meg az arena felásott részein imitt-amott s az egyes kamarákban, a hová alázuhanak volt.

Szoros értelemben vett vomitoria, vagyis a balteusokon nyitott ajtó vagy rés, melyen a közönség a nézőtérre juthatott, amphitheatrumunk ez északi felén aligha lehetett ötnél több; jelesen 1) a keleti kapu jobbfelén, az ott levő lépcsőzettel összefüggőleg (22. sz.); 2) ehhez hasonló a nyugati kapu balfelén, mely a II. tábla 6. és 5. számai alatt feltüntetett lépcsőzetekkel állhatott összeköttetésben; 3—4) a 2. és 3. számú kamarák felett, melyekhez a II. tábla a 4. számú lépcsőzetén s a 163. E bejáraton, lépcsőn és folyosón át lehetett jutni; s végül 5) az I. számú kamara felett. Szinkörünk déli felén is hasonló diszpozíciójú vomitoriák fogtak lenni, amennyire a keleti kapu balfelén levő lépcsőzet (II. t. I. 1. sz.) situsából következtethetni, a mely lépcsővel összefüggő vomitoria és scala III. táblánk 23. 24. száma alatt, közvetlenül a 8. sz. kamara fölött van feltüntetve s a melyhez hasonlóknak, mint mondók, a nyugati kapu jobbján is kellett létezni, önként érthetőleg az amphitheatrum e felén sem hiányozhatván a cavea szükséges aditusai.

A nézőtér határozottan földöttnek kell képzelnünk s így is tüntettük fel a mellékelt táblán. Az arena felásott részének minden pontján nagy mennyiségben lelt fedéleserép (*tegula* és *imbrex*) töredékek ugyanis arra vallanak, hogy az amphitheatrum Pannonia inferior éghajlati viszonyaihoz mérten fedélzettel volt ellátva. De nemcsak a fedéleserepek, hanem főleg az amphitheatrum falainak minősége szól e nézet mellett. E falak t. i., mint lejjebb a 11-dik fejezetben látandjuk, egyáltalán selejtes anyagból, feltűnően kisedel terméskő-darabokból levén építve, alig hihetjük, hogy fedetlenül több ideig fennmaradhattak volna. Igaz ugyan, hogy a római amphitheatrumok caveája

nem volt fedve, de az is tény, hogy e helyett hatalmas faragottkő-párkányzat koronázta a külfalakat, a mely párkányzatba voltak egyszermind erősítve amaz árboczfák, a melyekre feszítetett, midőn szükség volt, a vászonlepel (*velarium*), mely a napsugarak vagy eső ellen védte a nézőközönséget. Amphitheatrumunk külfalai azonban határozottan nem bírtak ily, sem faragva levő, sem faragatlan kőből készített falkoronával, másképp annak egyik-másik részletét a külfalak mellékén hajtott széles és mély bevágásokban meg kellett volna lelnünk, de sem ilyenek nyomára nem akadtunk, sem általán valamely nagyobb köre, melyről vélünk lehetne, hogy a külfalak koronázatához tartozott, holott méltán feltehetjük, hogy ha e mű létezett volna, annak egy vagy más részletét az amphitheatrum romjain évszázadok alatt magasra gyarapodott föld kegyelmes rétegei csakugyan megőrzék vala. Ha tehát a külfal koronázatából egyetlen darab sem került napvilágra az ásatás minden rendszeressége mellett is, bizonyosnak vehetjük, hogy a külfalak oly faragottkő-párkányzattal, mely a fedélzetet némileg helyettesítendő vala, egyáltalán nem voltak ellátva, pedig ilyenekkel, ha az amphitheatrum csakugyan fedetlen volt, mint a többi, okvetlen kell vala bírnok. Méltán gondolhatni ennél fogva, hogy amphitheatrumunk külfala, felszínig kizárólag csak selejtesebb kőanyagból volt építve. Feltehetni-e immár, hogy az amphitheatrum külfalai és nézőtere fedetlenül, kitétetve zordonabb éghajlatunk romboló befolyásának nem egy-két századig, de csak decenniumig is fennállhattak volna? Aligha. S így valószínűleg nem hibáztunk, midőn Aquincum amphitheatruma caveájának átmetszeti rajzán a nézőtér fedve ábrázoltuk, mely fedél a külfalakon levő fedélszéken, valamint a felső-maenianum dereka tájára s az első balteusra alkalmazott oszlopok során fekvén, az egész nézőtér fedte, ekként a nap heve és eső s egyáltalán mindaz ellen oltalmat nyújtva, a mi a mulatni szerető embernek kellemetlen s a falaknak ártalmas lehetett. A tetőzetet önként érthetőleg tegulák és imbrexek földték s peremét közönségeként valószínűleg cserép-antefixumok díszíték, a Függelék VII. fejezetének 19. száma alatt leírt s valamely madarat ábrázoló cserép-diszitmény legalább ezt látszik tanúsítani.

A külfal és a második balteus közti harmadik, vagyis hátsó praecinctiót a külfalon levő ablakok világíthatták meg, melyekből, mint a 4-ik fejezetben láttuk, kettőnek részlete-maradtak fenn. Ez ablakok szintén a nézőtér fedett voltát láti szanak tanúsítani, másként ugyanis nemhogy ily sűrűn elhelyezett ablakokra, de általában ablakokra sem lesz vala szükség ez egyszerű, minden architektonikai dísz nélkülöző amphitheatrum külfalán.

A nézőtér ülősorai, mint már említve volt, a podiumot övező első praecinctiótól a hátsó, vagyis második balteusig terjedtek, s mennyiben a maenianumok irányában vonuló con-camerált folyosójáratokkal nem voltak aláboltozva: valószínű, hogy mindkét manianum vagyis az egész cavea alapját a podium, falsarkantyúk és külfal közt keményre döngölt amaz agyagtömeg képezte, mely hatalmas fekvetben ma is eredeti helyén áll; erre lehetett a szükséghez képest rakva a bizonyára könnyebb szerűen épített számoly-falazat, melyen az ülősorok feküdtek; az alsó-maenianum gradusai alatt legalább ily számoly-faloknak szükségkép létezni kellett, másként a nehéz kősedilek önsúlyuknál fogva megroskadtak volna; sőt e szilárdabb alapra még az első fa-balteuson fekvő oszlopok miatt is (9. sz.) szükség lehetett; a felső maenianumon ellenben, ha csak ugyan bírt ülősorokkal (mert az is lehetséges, hogy ott csupán az állóközönség foglalván helyet, ülőpadok nem is léteztek), a gradusok valószínűleg fából levén készítve, ily számoly-falakra nem lehetett szükség s az ott levő ülősorok a ledöngölt agyagtöltelékre fektetett gerendaművezeten nyughattak; a második oszlopsor s a rákövetkező második balteus, valamint a hátsó praecinctió alapját az egyes falsarkantyúk falszínére alkalmazott s keresztben összekötött gerendázat képezvén. Hogy a kamarák tetejét mikép fekdítették meg a gradusok, már a 4-ik fejezetben elmondtuk.

Mi a cavea-elrendezés képzeleti ábrájának méreteit illeti, szükségesnek tartom megjegyezni, hogy

1) az alsó- és közép-praecinctióra 1—1, a hátsóra 1:50, a 16 lépcsőre (61 cm. szélességgel) 9:76, a hátsó vagyis második balteusra 0:30, az elsőre 0:50, a podium korlátkövére 0:59, a cavea egész szélességére tehát 14:65 méter számítottat,

a mi a keleti kapunál levő 14:24 méternyi cavea-szélességnek meg is felel;

2) a podium magassága az arená eruálhatott felszínétől a korlátkö tetejéig 3:17, a 16 lépcső (44 cm. magassággal) 7:04, a külfal magassága a hátsó praecinctió színvonalától a külfal párkányzatáig 4, s ez utóbbi 0:88 méterre van és pedig a végből számítva, hogy a képzeleti fedélnek megfelelő esést lehessen adni; minélfogva a cavea magassága az arena felszínétől (leítve a podium korlátkövének 60 cm. méternyi magasságát) 9:61, az amphitheatrum külfalainak, illetőleg tetőzetének magassága pedig szintén ugyanonnan számítva 14:49 méternyi lett volna.

Ha még megemlítjük, hogy a praecinctiók talaja úgynevezett mozaik-téglákkal lehetett kirakva, melyekből négyfelét, úgymint hat- és nyolcszögűeket, biscuit-alakúakat s hosszúdád-négyszögűeket leltünk néhány példányban: aligha nem mondtuk el mindazt, a mi amphitheatrumunk nézőtere s egész belseje egykori mivoltáról, fellelt motivumok s analógiák alapján elmondható volt.

A cavea térfogata 3220:46 □ métert tett. Aquincum színeköre tehát, nézőterének nagyságát illetőleg, a negyedik helyre jut a római korból fennmaradt ama 19 amphitheatrum sorozatában, melyek caveájának térfogata a tett mérések alapján kiszámítható; nézőtere jelesen a latiumi *Tusculum* amphitheatruma caveájánál 1454:89 □ méterrel volt nagyobb, de a mauretaniai *Julia Caesarea* színeköré mögött 1793:52 □ méterrel maradt el, a róma városi *Flavianum* caveájának pedig éppen egyhatodát teszi.¹⁾

1. Roma, Castrense	887:50 □ m.	9. Arelas . . .	9351:77 □ m.
2. Alba Fuentina.	1253:49 >	10. Thysdrus (Pelet szerint).	. . . 9601:57 >
3. Tusculum . . .	1765:57 >	11. Pola . . .	9723:45 >
— Aquincum . . .	3220:46 >	12. Thysdrus (Guérin szerint)	. . . 10081:37 >
4. Julia Caesarea . . .	5013:98 >	13. Tarraco . . .	10168:28 >
5. Ariminum . . .	5732:34 >	14. Caesarodunum.	11121:24 >
6. Mediolanum Santonum (mintegy)	7916:47 >	15. Pergamus . . .	12214:80 >
7. Nemausus . . .	8431:84 >	16. Verona . . .	12242:59 >
8. Pompeji . . .	9250:65 >		

Önként érthető, hogy amphitheatrumunk nézőterének kisebb terjedelmét a kettős és meglehetősen keskeny maenianumnak tulajdoníthatni, melyre az osztva volt, elütőleg a római építészeti ha nem is szabálytól, de szokástól, mely szerint az amphitheatrumokban rendszeren három maenianumot alkalmaztak; rendszeren mondjuk, mivel néhány amphitheatrum csak két ülésyűrűzettel bírt. Aquincumszínkörében bizonyára azért nem volt szükség több maenianumra vagy szélesebbekre, mivel a város színkörlátogató közönsége a létezettekben is elért.

Ha már a cavea 3220·46 □ méternyi térfogatából a két balteus, három praecinctió, nyolcz hosszabb s négy rövidebb scala-vonal szélességét leszámítva, a nézőtért 2789 □ méterre vesszük; továbbá ha a két személy ülőhelyét képezett s a következő 7-ik fejezetben ismertetendő sedile méretei alapján egy-egy személyre túlbőven 77 cméter hosszúságú ülőhelyet számítunk: az alsó-maenianumban 675, a felsőben pedig 1350, az egész nézőtérén tehát összesen 2025 vagy kerekszámban 2100 személynek jutott ülőhely. Ha pedig egy személyre csak 60 cméter hosszúságú ülőhelyet veszünk: az alsó-maenianumban 864, a felsőben pedig 2038, az egész caveában tehát összesen 2902 vagy kerekszámban 3000 ember fért el. Ha végül a felső-maenianumot üresnek képzeljük, hol sedilek nem voltak s a hol e szerint a nézőközönségnek állni kellett — a mi legtöbb valószínűséggel is bír —, továbbá ha az alsó-maenianumra mindig csak 864 ülőhelyet számítunk, de már a felsőre a 2038 ülő személy számának kettősét vesszük: az egész nézőtérén 4940 vagy kerekszámban 5000 embernek volt helye, mely szám igen természetesen fölötte megnövekedik, ha az alsó- s felső-maenianumban egy-egy ülő-illetőleg állóhelyet nem 60 cméterre, hanem ennél kevesebbre számítván, azokat kisebb, de még mindig elég kényelmes ülést és állást biztosító térfogatúaknak vesszük.

Habár az ilyes számításokat az egyes amphitheatrumokba fért nézőközönség számának meghatározása s ebből folyó más számítások biztos kulcsául alig tekinthetni, de a valótól mégsem fogunk fölötte távol járni, ha a város lakosságának 10°/_o-át

17. Capua . . . 15887·08 □ m. | 19. Roma, Flavianum . . . 19340·79 □ m.
18. Puteoli . . . 15937·57 »

számítva állandó színkörlátogató-közönségnek, Aquincum lakosságát negyven-ötvenezerre tesszük, a mely szám az egykori jelentékeny pannon város constatált romjainak nagy terjedelmével meglehetősen arányban is áll, különösen ha tekinteten kívül nem hagyjuk, hogy a római lakházak, picziny térfogatú osztályaik daczára is, aránylag számos lakófél domiciliumát képezték, a miről Pompeji házainak legnagyobb része tanúságot is tesz.

7. Az ülőhelyek.

Az ülősorok (*gradus*), mint említők, lépesőzetesen voltak egymás fölé helyezve s folyton táguló gyűrűzetekben öveztek az arenát s illetőleg alkották a két maenianumra osztott caveát.

Amphitheatrumunk felépítménye merőben hiányozván, tudni nem lehet, ha vajjon a maenianumok gradusai, illetőleg sedilei vagyis az egyes ülőpadok általán kőből voltak-e készítve. Amnyi bizonyos, hogy az alsó-maenianumban, hol a nézőközönség előbbkelő osztálya s a hivatalos világ foglalt a római szokáshoz képest helyet, kőből készült padsorok is voltak alkalmazva, legalább az arena felásott részeiben s a kamarákban lelt durva faragású hosszú kőlapok, melyeken feliratok láthatók, ezt bizonyítják, e feliratok amaz emberek nevét tartva fenn, a kiknek ülését képezték egykor e kőlapok, melyek tehát nyilván sedileknek tekintendők. Sőt az ásatások alatt felszínre került, felirattal ugyan el nem látott, de a feliratosokhoz alakra s terjedelemre nézve teljesen hasonló s így ugyanazon célra szolgált faragott kőlapok jelentékeny számából méltán következtethetni, hogy az alsó-maenianum valamennyi gradusa kőből volt készítve. A felső-maenianumban ellenben, mint az előbbi fejezetben említők, valószínűleg nem kő- hanem fa-gradusok állhattak, sőt leghihetőbb, hogy ott gradusok egyáltalán nem is voltak alkalmazva, hanem a nézőközönség, és pedig az alsóbb osztályhoz tartozott közönség állva gyönyörködött az arena mutatványaiban.

A gradusok valószínű szerkezetét az előbbi fejezetben igyekeztünk feltüntetni és a III. táblán rajzban is bemutatni. Nem kívánván tehát ismétlésekbe bocsátkozni, elég lesz ha

Önként érthető, hogy amphitheatrumunk nézőterének kisebb terjedelmét a kettős és meglehetősen keskeny maenianumnak tulajdoníthatni, melyre az osztva volt, elütőleg a római építészeti ha nem is szabálytól, de szokástól, mely szerint az amphitheatrumokban rendszeren három maenianumot alkalmaztak; rendszeren mondjuk, mivel néhány amphitheatrum csak két ülésyűrűzettel bírt. Aquincum színekörében bizonyára azért nem volt szükség több maenianumra vagy szélesebbekre, mivel a város színekörlátogató közönsége a létezettekben is elért.

Ha már a cavea 3220·46 □ méternyi térfogatából a két balteus, három praecinctió, nyolcz hosszabb s négy rövidebb scala-vonal szélességét leszámítva, a nézőtért 2789 □ méterre vesszük; továbbá ha a két személy ülőhelyét képezték s a következő 7-ik fejezetben ismertetendő sedile méretei alapján egy-egy személyre túlbőven 77 cméter hosszúságú ülőhelyet számítunk: az alsó-maenianumban 675, a felsőben pedig 1350, az egész nézőtéren tehát összesen 2025 vagy kerekszámban 2100 személynek jutott ülőhely. Ha pedig egy személyre csak 60 cméter hosszúságú ülőhelyet veszünk: az alsó-maenianumban 864, a felsőben pedig 2038, az egész caveában tehát összesen 2902 vagy kerekszámban 3000 ember fért el. Ha végül a felső-maenianumot üresnek képzeljük, hol sedilek nem voltak s a hol e szerint a nézőközönségnek állni kellett — a mi legtöbb valószínűséggel is bír —, továbbá ha az alsó-maenianumra mindig csak 864 ülőhelyet számítunk, de már a felsőre a 2038 ülő személy számának kettősét vesszük: az egész nézőtéren 4940 vagy kerekszámban 5000 embernek volt helye, mely szám igen természetesen fölötte megnövekedik, ha az alsó- s felső-maenianumban egy-egy ülő-illetőleg állóhelyet nem 60 cméterre, hanem ennél kevesebbre számítván, azokat kisebb, de még mindig elég kényelmes ülést és állást biztosító térfogatúaknak vesszük.

Habár az ilyes számításokat az egyes amphitheatrumokba fért nézőközönség számának meghatározása s ebből folyó más számítások biztos kulcsául alig tekinthetni, de a valótól mégsem fogunk fölötte távol járni, ha a város lakosságának 10% -át

17. Capua . . . 15887·08 □ m. | 19. Roma, Flavianum
18. Puteoli . . . 15937·57 > | . . . 19340·79 □ m.

számítva állandó színekörlátogató-közönségnek, Aquincum lakosságát negyven-ötvenezerre tesszük, a mely szám az egykori jelentékeny pannon város constatatált romjainak nagy terjedelmével meglehetősen arányban is áll, különösen ha tekinteten kívül nem hagyjuk, hogy a római lakházak, picziny térfogatú osztályaik dacára is, aránylag számos lakófél domiciliumát képezték, a miről Pompeji házainak legnagyobb része tanúságot is tesz.

7. Az ülőhelyek.

Az ülősorok (*gradus*), mint említők, lépcsőzetesen voltak egymás fölé helyezve s folyton táguló gyűrűzetekben öveztek az arenát s illetőleg alkották a két maenianumra osztott caveát.

Amphitheatrumunk felépítménye merőben hiányozván, tudni nem lehet, ha vajjon a maenianumok gradusai, illetőleg sedilei vagyis az egyes ülőpadok általán kőből voltak-e készítve. Annyi bizonyos, hogy az alsó-maenianumban, hol a nézőközönség előbbkelő osztálya s a hivatalos világ foglalt a római szokáshoz képest helyet, kőből készült padosorok is voltak alkalmazva, legalább az arena felásott részeiben s a kamarákban lelt durva faragású hosszú kőlapok, melyeken feliratok láthatók, ezt bizonyítják, e feliratok amaz emberek nevét tartva fenn, a kiknek ülését képezték egykor e kőlapok, melyek tehát nyilván sedileknek tekintendők. Sőt az ásatások alatt felszínre került, felirattal ugyan el nem látott, de a feliratosokhoz alakra s terjedelemre nézve teljesen hasonló s így ugyanazon célra szolgáló faragott kőlapok jelentékeny számából méltán következtethetni, hogy az alsó-maenianum valamennyi gradusa kőből volt készítve. A felső-maenianumban ellenben, mint az előbbi fejezetben említők, valószínűleg nem kő- hanem fa-gradusok állhattak, sőt leghihetőbb, hogy ott gradusok egyáltalán nem is voltak alkalmazva, hanem a nézőközönség, és pedig az alsóbb osztályhoz tartozott közönség állva gyönyörködött az arena mutatványaiban.

A gradusok valószínű szerkezetét az előbbi fejezetben igyekeztünk feltüntetni és a III. táblán rajzban is bemutatni. Nem kívánván tehát ismétlésekbe bocsátkozni, elég lesz ha

e helyütt csak annyit említünk meg, hogy az eddigi ásatás egyetlen oly részletet sem hozott napvilágra, melynek alapján a gradusokat alkotott egyes sedilek egymáshoz kapcsolásáról, összefüggésükről a cuneusokat határoló scalákkal, egyszóval a gradusok és sedilek constructiójáról világos képet nyerhetnénk.

Úgy látszik, hogy a gradusok számoly-falakon feküdtek s az egyes köpadok, a mint a talált feliratos sedilek bizonyítják, egymáshoz kapcsolással fogva nem voltak.

Hosszuk, magasságuk s szélességük fölötté különböző volt. Hosszuk t. i. 0'67 és 1'63, magasságuk 0'25 és 0'67 s szélességük 0'35 és 0'70 méter közt váltakozik, mint a feliratos sedilek méretei bizonyítják; ama kölapoké, melyekről, épen mert feliratokkal vannak ellátva, határozottan tudjuk, hogy csakugyan ülőpadokúl s nem más célra szolgáltak. A 4. számú feliratos sedilének különösebb érdeket az ad, hogy két személy ülőhelyét képezvén, méretei alapján ha nem is pontosan, de legalább megközelítőleg ki lehet számítani egy-egy személy ülőhelye hosszúságának átlagát s ennek alapján az egész cava ülőhelyeinek mennyiségét; e sedile hosszmerete szolgáltatva ugyanis a kulcsot ez irányú számításainkhoz az előbbi fejezetben, 1'54 méternyi hosszúnak felét vettük t. i. egy személy ülőhelyének átlagos hosszátúl, habár nyilvánvaló, hogy e méret túlkényelmes ülést biztosíthatott az illetőnek. Megeshetik azonban, sőt hihetőbb is, hogy egy-egy személy sedileje tényleg jóval kisebb térfogatú volt egykoron.

Ha nem is valamennyi fellelt sedile, de a legtöbb durván van faragva s mint mondók magasság és szélességre nézve nagyon különböznek egymástól. Méreteik e különbsége tehát érthetővé teszi, hogy az alacsonyabbak s keskenyebbek számoly-fal, illetőleg faltöltelék által hozattak a többi sedilevel s következőleg a gradus-sorokkal egy szintre és vonalra, mivel alig tehetni fel, hogy tekintet nélkül magasságukra és szélességükre helyeztetek volna egymás mellé, a gradusoknak fölötté aránytalan vonalait képezve, a mi a rómaiak szépérzékével még oly egyszerűen construált színekörnél is, mint az aquincumi, kirívó ellentétben állt volna.

Eddigélé tíz darab feliratos sedilet találtunk. Háromnak ábráját a XII. táblán láthatni (a jobbfelöli az alább következő

sorozat 6-ik számú sedilejét tünteti fel, a közbülső az 5-iket s a balfelöli a 4-iket). Úgy e három, valamint a többi feliratos sedile is azoknak az aquincumi polgároknak nevét örököltette meg, a kiknek ülőhelyét képezte egykoron. A nevek közül négy genitivusban, egy nominativusban van alkalmazva; a többi nevet a quadratarius csak kezdőbetűkkel jelölvén meg, nem tudhatni, nevező- vagy sajátító-esetben kelljen-e olvasnunk.

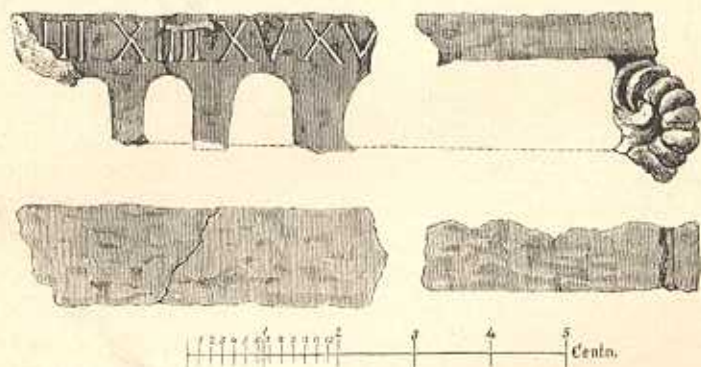
Sorozatunk 1. számú darabjáról, mely kölap N O betűket tüntet fel, bizonytalan, ha vajjon sedile gyanánt szolgált-e csakugyan, avagy nem volt-e inkább egyike ama podium-párkányköveknek, melyeken a cuneusok folyószáma lehetett e számokat helyettesítő betűpárokkal megjelölve, mely esetben e feliratos kö, melyet az 1. és 2. számú kamara közt leltünk, az amphitheatrum ugyan e kamarák közt fekvő cuneusának folyószámát jelölte volna meg, és pedig a 7-ik cuneusét; e szám, illetőleg az azt helyettesített betűpár ugyanis épen e két kamara közére esik, ha a számítást az amphitheatrum déli oldalán a keleti kapu baljáról kezdjük. E számítás szerint t. i. a betűpárokból A B az első, C D a második, vagyis az 5. számú kamaráig terjedő cuneust, E F az utóbbemlített kamarától kiinduló harmadik, G H a déli oldal utolsó, vagyis a nyugati kapu jobbfelén levő negyedik, I K az északi oldalon a nyugati kapu és a 3. számú kamara közti ötödik éket, L M a 3. és 2. számú kamarák s N O, mint mondók, a 2. és 1. számú kamarák közt levő hatodik és hetedik cuneust jelölte volna meg, P Q levén az utolsó, vagyis az 1. számú kamara s a keleti kapu közt fekvő nyolczadik cuneus számát feltüntető betűpár. Vagyis épen nem lehetetlen, hogy amphitheatrumunk podiumának párkánykövein megfelelő helyt ily folyószámokat helyettesítő betűpárok álltak. Párkánykövein mondjuk, mivel az 1. számú feliratos kö nem domború tetejű, a podiumot koronázott korlátok, hanem négyszögre faragott lapos kölap volt, a melynek t. i. a podium korlátköveinek alapjáúl s egyszersmind a podium-fal párkánytagozatáúl szolgálhattak, a miből tehát az esetben, ha az említett betűpár csakugyan a cuneusok számolására vonatkozik, az következne, hogy ily számjelzéssel a podium nem korlát-, hanem csupán párkánykövei voltak ellátva. Hihetőbbnek tartjuk azonban, hogy az N O betűkben személy-

név (praenomen és cognomen) rejlik, mennyiben erre a 2. számú sedile-felirat I L kezdőbetűiben analógiánk is van.

A m. n. muzeum lapidáriumában 199/1875. sz. a. őrzött s a következő ábrán feltüntetett töredékek érdekes adalékot szolgáltatnak amphitheatrumunk sedileinek ismeretéhez.

Amaz összetartozó két töredékről, melyeken a négy szám látható, az mondatik, hogy 1875-ben lelték a Krempel-malom közelében.¹⁾

Aligha tévedünk, ha mindhárom töredéket egy ugyanazon tárgy összetartozó darabjainak tartjuk, t. i. egy kőből díszesen faragott karosszékének (*sella*), melynek, mint látjuk, kartámasza s tán háta is áttört művel s a karok végei csiga-

8. ábra.

díszsel ékeskedtek s a melynek karára vésett folyószámok négy vagy a másik karon is ugyanannyi számot feltételezve, nyolcz ember helyét jelölték meg, annyit t. i., a hány számára a sella készítve volt.

Habár biztos adat hiányában nem is állíthatni határozottan, hogy e sella töredéket a Csigabegyén találták, de a localisatio »... in der Nähe der sogenannten Krempelmühle« mégis arra mutat, hogy nem máshonnan, hanem egyenesen az amphitheatrumnak a Krempel-malom közvetlen közelében levő

¹⁾ H a m p e l J ó z s e f, Archäologisch-epigraphischer Bericht aus Ungarn 1877. I, B e n n d o r f - H i r s c h f e l d Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich II. k. (1878.) 69. l.

ronjaiból került elő; minélfogva nem hibázunk, ha ez érdekes régiségtárgyat szinkörünk appertinentiájául foglalva le, azt kockáztatjuk, hogy e sella az alsó maenianum ama részén állt sedilek egyike lehetett, hol a város előbbkelő osztálya foglalt helyet s alighanem épen decuriok ülőpadját képezte, a városi főtisztviselőket azonban, a számok nagyságából következtetve, bizonyára nem. Az alsó maenianumban e szerint a közönséges sedileken kívül csinosabban készült faragottkő-sellák is lehetnek alkalmazva.

Lássuk immár a feliratos sedileket.

1. 1.58 m. hosszú, 0.67 m. magas és 0.68 m. széles sedile. Találtatott az 1. és 2. számú kamara közt, az utóbbitól 4.90 m. távolra közvetlenül a podium előtt

N O

Mint fentebb említők, vagy valamely praenomen és cognomen kezdőbetűi, vagy pedig a hetedikcuneus számát jelző betűpár.

2. 0.98 m. hosszú, 0.45 m. magas és 0.70 m. széles sedile. Találtatott közvetlenül a 2. számú kamara mellett jobbra, a podium előtt

I V

Szintén valamely praenomen és cognomen kezdő betűi, melyeket ehhezképest többféleképen lehet olvasni, például *I(ulius) L(onginus)* vagy ilyesmi.

3. 1.37 m. hosszú, 0.46 m. magas és 0.61 m. széles sedile. Találtatott a 2. számú kamarától balra 2.60 méternyire, a podium előtt

BOI · VIIQ

Boi(i) vagy *Boi(oduri) vil(ici)?*

E sedile ekkép valamely vámszedő hivatalnok (*servus vilicus*) ülőpadja volt, közvetve érdekesen bizonyítván, hogy az Aquincumnál létezett danuviusi réven vagy hídon akkor sem jártak át ingyen, hanem a vilicus emberei csak úgy megköve-
telték az átkelési vámot, mint napjainkban; sőt a feliratról még azt is lehet következtetni, hogy Aquincumban *statio portorii* vagy *vectigalis* is volt, hol úgy a hatalmas folyón, vala-

mint a szárazon szállított árukért vámot szedtek, a vilicusok hatásköre inkább az ily vámok kezelésére terjedvén ki. S e sedile-felirat főleg e tekintetben bír kiváló fontossággal, mivel ha olvasásom helyes, Aquincumot ama rövid sorozatba lehet igtatnunk, mely az egykori római *statio vectigaliumokat* mutatja ki hazánk területén; levén ekként Aquincum e sorozatban immár az ötödik vámszedő helység, Pannonia inferiorinak pedig első eddiglen ismert ily statioja. ¹⁾

4. 1·54 m. hosszú, 0·33 m. magas és 0·59 m. széles sedile (l. a XII. táblán balra). Találtatott a 2. számú kamarától balra 3·55 méternyre, közvetlenül a podium előtt

V · IVLIANI · E · AEL QVINTI

Val(erii) Iuliani et Ael(i)i Quinti.

5. 0·67 m. hosszú, 0·25 m. magas és 0·35 m. széles sedile (l. a XII. táblán közbül). Találtatott a 3. számú kamarától jobbra 2·15 méternyre, a podium előtt

CLA FAB

Cla(udius) Fab(ianus).

Megeshetik, hogy e sedile ugyanazon személy ülőhelyét képezte, ki a 12. fejezet 9. számú feliratán van megnevezve.

6. 1·11 m. hosszú, 0·50 m. magas és 0·61 m. széles sedile (l. a XII. táblán jobbra). Találtatott a 2. számú kamarától balra 5·60 méternyre, a podium előtt

G VALERIA NONIA

G(aia) Valeria Nonia.

E sedile a többitől elütőleg, melyek travertino-féle mészkőből vannak faragva, durva szemcséjű homokkőből készült; feliratának betűi fölötte barbár jelleggel bírnak, minélfogva bizonyosnak tarthatjuk, hogy későkori quadratarius törekedett e karczolatával a nevezett aquincumi úrhölgy könnyen teljesíthető kívánságának eleget tenni.

7. 0·91—1 m. hosszú, 0·42 m. magas és 0·61 m. széles

¹⁾ V. ö. *Archaeologiai Értesítő* XIV. k. (1880) 114. l.

sedile. Találtatott a 3. számú kamara előtt, a podiumtól 3·40 méternyre

CLIT

Cliti?

8. 1·23 m. hosszú, 0·41—0·44 m. magas és 0·62 m. széles sedile. Találtatott a 3. számú kamara előtt, a podiumtól 5·20 méternyre

IVL LICIS

Iul(i) Lici vagy Lici(niani) s(edile).

9. 1·13—1·16 m. hosszú, 0·43—0·44 m. magas és 0·61 m. széles sedile. Találtatott a 3. számú kamara előtt, a podiumtól 3 méternyre.

FLO

Flo(rus).

10. 1·63 m. hosszú, 0·31—0·37 m. magas és 0·43 m. széles sedile (l. a 2. sz. fametszetű ábrán). Találtatott több felirat nélküli sedilevel együtt a 3. számú kamarába omolva

VE

V(alerius) Te(.)

A betűk rovátkolata miniummal volt befestve, melynek nyomai imitt-amott fenmaradtak.

Végül a sella-kartámaszon, melynek ábráját fennebb adtuk, a következő számok láthatók

[X]III XIII XV XV[I]

8. A kapuk, lépcsők s bejáratok.

Az amphitheatrum keleti és nyugati csúcsán, illetőleg a hossz tengely végein egy-egy kapu (*porta*) állt, melyeken át az arenára lehetett jutni.

A keleti kapu (II. t. I 1., III. t. 1. 2. sz., VI. és IV—V. t.) úgy látszik a főbejáratot képezte, az úgynevezett *porta pompae*-t, melyen az arena emberei a mutatványok megkezdése előtt ünnepélyesen vonultak be a küzdőterre.

Jobbfelöli oldalfalának hossza 16·20, a balfelöli pedig az egyszersmind lépcső alapját is képezett szöglet-kiugrás vagy

támaszloppal együtt (II. t. I 2. sz.) 17·58 méter, ugyanezen számok képezvén egyuttal a *cavea* szélességi méreteit is a *porta pompae* mellett.

A kapu jobbfelén az oldalfaltól 1 méternyire 48 cméternyi vastagságú falazat vonult hosszában (*d c*), egy folyosó (*a* s III. t. 2. sz.) alapját képezve, melyen nemcsak a kapu jobb felőli oldalfalán a *cavea*ra felvezetett lépcsőzethez, hanem az arenára is lehetett jutni s utóbbira akkor is, ha maga a főkapu zárva volt.

E folyosó arena felőli végén ma is eredeti helyén álló faragottkő-küszöb azt tanúsítja, hogy a folyosót a küzdtér felől valószínűleg fából készült s a kapu boltozatáig felnyúló fal határolta, a melyen ajtó volt nyitva, a mint ezt III. táblánk 2. sz. a. feltüntettük. A folyosó külső vége szintén faszerkezetű fallal lehetett zárva. Oldalfala ellenben, mint láthatni, kőből épült s valószínűleg szintén a kapu boltozatáig nyúlt.

A keleti kapuköz szélessége e folyosó-faltól a balfelőli oldalfalig kívül 4·37, belül pedig 4·09 méter.

Az oldalfalak vastagsága különböző; így a balfelőlét kívül (az 1. számú lépcsőnél) 1·50, belül (az arena felől) pedig 1·03 méter; a jobbfelőli oldalfal a 2. számú lépcsőnél 1·48, a küzdtér felől pedig 1·10 méter vastag.

Mint a IV., V., VI. táblán s a lejjebb következő fametszeten is láthatni, e kapu oldalfalai meglehetősen állapotban maradtak fenn; a balfelőlétnek legnagyobb magassága például az 1. számú lépcsőnél 2·77 méter.

E kapu valaha boltozva lehetett, mint a hogy a III. táblán van feltüntetve; erre vall az a nagymenyiségű kő, mely a boltozatról alázuhánván, az egész kapuközt vastag rétegben borította, mintsintén néhány ép téglá s számos téglatöredék is, melyek élükön állva s szorosan egymáshoz lapúlva a kapuköz két pontján találtattak jókora tömegben, összehullott boltozat-hevederek részleteit képezve (v. ö. a Függelék VII. fejezete 21. számával.)

A keleti kapuköz arena felőli végén küszöbszerű záratúl több vékony faragott kő van a podium elliptikus hajlatának vonalába élére rakva (*I*), melyek az arena kapuja kifelé nyíló szárnyainak ütközőit képezhették; ellenben kívül, ott t. i., hol

a kapuközi folyosó falának végén két faragott kőkoczká látható (*d*, melyek különben bizonyára nem a falhoz tartoztak, hanem valószínűleg a kapu szögletfaláról zuhantak alá), vagyis a helyt, a hová hasonló küszöbnek kell vala esnie, ily küszöb-kövekre nem akadtunk, habár valaha itt sem hiányozhattak, mint a külső kapu befelé nyíló szárnyainak ütközői.

Ama, 0·70—1 méternyire kiugró falszékkal ellátott s a többinél jóval szélesebb támaszlop mellett, mely voltaképen e kapu baloldali szögletét alkotja (II. t. I 2. sz.), egy lépcsőzet van a kapu-oldalfalon alkalmazva (*I* sz.¹), IV. tábla s a lejjebb látható 6. számú ábra), mely, mint a 6-ik fejezetben mondtuk, bizonyára a *cavea*ra vezetett (III. t. 23—24. sz.)

E lépcső a szögleten levő fölötté keskeny, csak 80 cméternyi szélességű lépcső-aljból indult fölfelé úgy, hogy bámúlhatni, mikép lehetett e piczike lépcső-alj, ha csak egy személyre is, elégséges kanyaruló a lépcsőzet megközelítésére különösen oly amphitheatrumban, mint az aquincumi, melynek nagy arányai egyébként annyira meglepnek. De hát az építőmester úgy tervezte s az aquincumi polgárnak, kinek helye a *cavea* e részén volt, bizony csak e lépcsőn kellett magát feltuszkolnia, hogy ülőhelyéhez juthasson; arról, hogy a fel- és lejárók egymásnak kitérhessenek, szó sem lehetett, egyik járt a másik után türelmesen és illendően.

S úgy az e helyt létezett lépcsőzet, valamint általán a többi is fölötté kis méretei által lep meg. A részben fennmaradt négy lépcsőfok hossza ugyanis nem több, mint átlag 70, magassága 32—33 s mélysége 36 cméter. Egyik lépcsőfok, mely ép állapotban maradt fenn, a tartós használat következtében ugyancsak le van koptatva. Arra, hogy e lépcső-fokoknak, illetőleg magának az egész lépcsőzetnek faszerkezetű nyújtványa lett volna, mely a kapuköz felé rugott ki, alig lehet gondolni,

¹) Félreértések kikerülése végett szükséges e helyütt megjegyez-nem, hogy a II. tábla sem ezt, sem a jobboldali 2. számú, sem végül a nyugati kapu balfelőli oldalfalán levő 6. sz. s a kiugrásnál megjelölt 4. számú lépcsőzetet nem tünteti fel, mivel habár az alaprajzon e lépcsőzetek iránya világosabb vörös színre volt festve, mint a külfalaké, de a fénynyomaton mindkét szín feketévé futott össze, melyen tehát a lépcsőfokok vonalai nem vehetők ki.

hisz e nyújtvány, a mellett, hogy a folyosó által különben is megszükitett kapuközből jókora részt vett volna el, a bejáróknak is terhére levén, még az amphitheatrum főbejáratának, a legcsinosabb alkotással birni kellett *porta pompaenak* is disztelen külsőt kölcsönöz vala, nem is említve, hogy sem a fennmaradt lépcsőfokokon, sem pedig a kapu-oldalfalon nem tűnik fel e fanyújtvány gerendázatának odaillesztésére mutató valamely motivum.

Maga a lépcsőzet a kapu-oldalfal vastagságának csaknem felét foglalva el haladhatott fel a cavea felé s állhatott a III. tábla 23. számú vomitoriájával, mely a második praecinctióra nyílt, összefüggésben, a honnan úgy a felső- valamint a 24. számú rövid scalán az alsó-maenianumba lehetett jutni. Mihez képest a kapu-boltozatnak igen természetesen nem a kapu-oldalfalak belszinétől, hanem a lépcsőfokok törzsökénél, a feljáratot izeve kellett a cavea felőli falrészéből kiindítva lennie s következőleg a bal- és jobbfelőli lépcsőzet miatt a kapuköz elején nagyobb ívközzel birnia és magasabbnak lennie, mint belebb az alsó-maenianum táján, hol kisebb ívközű s alacsonyabb boltozat válthatta fel, a boltozat-megtörés e pontján lehetővén a már leirtuk vomitoriák is alkalmazva.

A jobbfelőli oldalfalon szintén egy lépcsőzet nyomai láthatók, mely lépcsőzet épen azon módon, mint a másik, a nézőtérre, illetőleg az alsó-maenianumra vezetett (II. t. I. 2. sz., V. t. s III. t. 22. 25. sz.). Constructiója kissé elütött a baloldaliétól, mennyiben lépcső-aljál nem birt, hanem a kapu-oldalfal végénél a szöglettől volt egyenesen fölfelé indítva. Az ugyan elromladozott, de mégis jól felismerhető lépcsőfokok hossza 68, magassága 22 s szélessége 40 cméter.

A keleti kapu balfelőli oldalfalán, a szöglettől, hol az I. számú lépcső kezdődik, 3·55 méternyire, egy 64 cm. szélességű, 73 cm. magasságú s félkörűen 46 cméternyire bemélyedő fülke látható, mely körívben záródott (I. II. t. e, IV. és VI. t., s a lejjebb következő 6. számú ábrán); vízszintes alján egyszerű falpárkányka ugrik ki; falán, mely *opus albariummal* volt csinosan vakolva, festés nyomai nem tűnnek fel. E fülke bizonyára valamely *numen* szobrocskájának befogadására készített s a kapuköz egyetlen diszitményeül szolgált; az ott állt

szobrocskát azonban nem leltük meg s így közel fekszik a gyanú, hogy az nem kő-, hanem ércszobor volt, melyet értéke- sebb anyaga miatt barbár emberek hordtak el.

A balfelőli oldalfal úgynevezett *opus rusticum* művel volt csinosítva, melynek a kövek közti hézagokat reczeszerűen betöltő vonalai több helyütt, különösen a fülke körül s a lépcsőkanyarulat mellékén igen jó állapotban maradtak fenn, a falazatnak élénkséget kölcsönözve, mint ezt a IV. és VI. táblán kívül a következő 6. ábrán is láthatni, mely egyszersmind a fülkét s az ezoldali lépcsőzetet is feltünteti.

Az előadottak szerint a keleti kapuköz két részre, t. i. egy fő- és egy folyosó-bejáratra volt osztva, melyek mindenike az arenára torkollott; mindkettőből az illető oldallépcsőkön

6. ábra.

át egyszersmind a caveára lehetett feljutni; s kívülről úgy, mint belülről kapuval, illetőleg ajtóval lehettek elzárhatók. A kapuközi folyosóra valószínűleg azért volt szükség, hogy a nehéz kapuk feltárása nélkül is az arenára lehessen jutni.

A nyugati kapu constructiója (II. t. II. K., IX. t. s a lejjebb következő 7. számú ábra) egyszerűbb volt. Itt ugyanis a folyosó hiányzik s a lépcsők nem a kapuközből indultak fel, hanem az oldalfalak szögleténél.

A kapuköz szélessége az arena felől 3·47, kívül pedig 3·95 méter. Hossza, mely egyszersmind a nézőtér itteni szélességét is jelöli, balról 15·90, jobbról pedig 16·15 méter. A jobbfelőli oldalfal vastagsága kívül 1·58 méter s valószínűleg ugyanannyi lesz az arena felől is; a balfelőlé pedig kívül (a 6. számú lépcsőnél) 1·52 s belül (az arena felől) 1·08 méter.

A küzdter felőli részét, mint a keleti kapunál, szintén kűszöbkövek határolták, melyekből néhányat a jobbfelőli oldallal végén (*K*) megleltünk; bizonyos tehát, hogy e bejárat is kapukkal volt elzárható, noha a külső kűszöbköveket még nem sikerült megtalálnunk.

A balfelőli oldallal külső szegletétől szintén egy lépcsőzet indult fel a nézőtérre (II. t. II 6.), mely az illető vomitoriával állhatott összefüggésben, oly módon, mint a keleti kapu két lépcsőzeténél láttuk. Átlag 58 cm. hosszúságú, 34 cm. magasságú és 37 cm. szélességű fokait a meglehetősen állapotban (átlag 2·95 méter magasságban) fennmaradt oldalfalon jól felismerhetni. Hasonló dispositiójú és méretű lépcsőzet vezethetett fel a jobbfelőli oldalfalon is annak külső szögletétől kiindulva; Nemesis szentélyének az amphitheatrum e kapujától kiinduló hosszú külfala legalább, mely a kapuszöglettől kissé odább kezdődik, az erre szükséges tért fenhagyta volna; a kapuszöglet azonban e helyütt nagyon meglevén romolva (magassága csak 1·30 méter), a lépcsőzet fokait constatalni nem lehet.

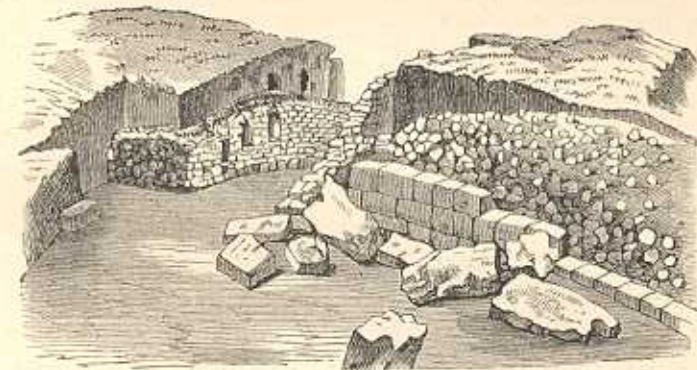
E kapu jobbfelőli oldalfalán három kised fülke látható, (*g*). És pedig: 1) egy 43 cm. szélességű, 70 cm. magasságú és 31 cm. mélységű négyszögű fülke a kapuköz kűszöbétől (*K*) 2·78 méternyire; 2) ettől 0·73 méternyire, de az előbbinél 38 cméterrel magasabban, egy fenn körívvel záródott s félkörűen bemélyedő fülke fekszik, melynek szélessége 50, magassága mintegy 65 s mélysége 34 cméter; s végül 3) az utóbbtól 0·45 méternyi távolságra s ugyanazon szinten egy, hasonlóképp körívvel záródott s félkörűleg bemélyülő 61 cm. széles, 75 cm. magas és 38 cm. mély fülke látható. Mindhármát a következő lapon levő 7. ábra tünteti fel.

Az arena felőli négyszögű fülke hátfala falfestményrel volt díszítve, mely részben fennmaradt; a fehér alapot t. i. keskeny pompejii-vörös csikolat, mint négyszögű ráma fogja körül; a többi két fülke azonban csak fehér *opus albariummal* lehetett vakolva, a mint néhány ott lelt vakolat-darabból gyaníthatni.

Valószínű, hogy e fülkék is szobrocskák elhelyezéseül szolgáltak, melyek Nemesis szentélyének közelségét tekintve alighanem épen ezt az istennőt ábrázolták.

Megismerkedvén az amphitheatrum mindkét kapuja elrendezésével, érdekes lesz tudnunk, hogy e kapukról egy kiásott feliratos kő is emlékezik (l. a 11-ik fejezet 7. számát). Megújították-e vagy csak díszítették e kapukat az illető aquincumi polgárok, kiket az említett feliratos tábla megnevez, meghatározni nem lehet, mivel a felirat nagyobb része, fájdalom, hiányzik. Tényül csak annyit constatalhatni, hogy a kapuk mint *porták* említettnek a feliraton.

A boltozat s a kapufők kül- és beldíszítését sem lehet meghatározni, mennyiben egyetlen erre vonatkozó részlet sem került napvilágra; a keleti kapu belső, arena felőli részének III. táblánkon adott képzeleti restauratiója bizonyára díse-

7. ábra.

sebb formát tüntet fel, mint a milyennel az egykori, kétségen kívül nagyon egyszerű portale bírhatott.

A nyugati kapu balfelén a 20. és 21. számú tárnékek között szintén egy feljárat, illetőleg lépcsőzet vezethetett a caveára (*5 b*), az a nyilat legalább, mely e helyütt az amphitheatrum külfalán bizonyos magasságban látható, erre mutat. A nyilat alját 1·40 méter hosszú, 0·50 méter széles s a szokott módon készített kűszöbkö képezi, mely ma is eredeti helyén áll. A külfalon meglehetősen magasan állt ajtóhoz, mely bizonyára a caveára nyílt, valószínűleg nem kő-, hanem faszervezetű lépcsőzet (*5*) vezethetett, melyet azonban, elkorhadván, önként érthetőleg nem leltünk meg.

E bejárat melléke, mint az 5-ik fejezetben láttuk, pompejii-vörös falfestménnyel volt díszítve.

Ugyanezen feljárat táján lelte 1876-ban Salamon Ferencz a Nemesis templomára vonatkozó ama felíratos emlék-táblát is, mely az *Ephemeris Epigraphica* IV. kötetének 127. lapján a 431. sz. a. van közölve, s a melyről lejjebb a 11-ik fejezetben lesz szó.

Az amphitheatrum nyugati végén levő kiugrásnak (1. 5-ik fejezet) a szinkör ezoldali főbejárata elhelyezésére kellett szolgálnia. E kiugrásnál a cavea szélessége 19·20—19·60 méter, természetesen a miatt, hogy ott az ezoldali főbejárat előcsarnokát vagy folyosóját el lehessen helyezni.

E főbejáraton kívül azonban, melyet nyomban ismertetendünk, a kiugrás jobbján a 21., 22., 23. számú összetett s 10·50, illetőleg 8·75 méter hosszúságú falsarkantyúknál még egy lépcsőzet állt (4.), mely a 21. számú falsarkantyú falazatán vezetett fel a nézőtérre. E lépcsőzet némi nyomai az említett falsarkantyún felismerhetők s alig szenved kétséget, hogy ahhoz szintén faszerkezetű lépcsőalj (a) vezethetett.

A 16. számú támoszlop, illetőleg falsarkantyú s az amphitheatrum kiugrásának falvége között egy 1·39 méter szélességű nyilat látható, mely úgy látszik a szinkör nyugati végének főbejártát képezte. E nyilat a 16. számú támoszloptól, illetőleg ugyanazon számú falsarkantyútól a 17. számú falsarkantyúig terjedő s mintegy 4 méter szélességű előcsarnokba vezethetett, honnan egy valószínűleg faszerkezetű lépcsőzeten (3), (mely a kiugrástól mintegy 3·40 méternyire állhatott, azonban teljesen elenyészett), lehetett a 11·72 méter hosszú s 3·30—3·70 méter szélességű E folyosóba s onnan a cavea nyugati fő-vomitoriájához és, ha csakugyan létezett, egyszersmind a 4-ik fejezetben említett 2. számú kamara melletti γ osztályba jutni.

Tagadhatatlan ugyan, hogy az amphitheatrum kiásott északi felének e pontja az egyetlen, hol a falazat majdnem teljesen fel levén szedve az épület dispositióját legkevésbé lehet felismerni és meghatározni, de tekintve, hogy a 15. számú falsarkantyúból kiindított, habár könnyűszerűen épült s megfelelő alapzattal sem birt F fal egyenes irányt tart a 16. szám-

mal jelölt falszögletig; tekintve továbbá, hogy az amphitheatrum külfala kiugrásának határozottan a nyugati fő-aditus elhelyezésére kellett szolgálnia, a mi természetesen egy ily folyosó vagy előcsarnok elhelyezését feltételezi: több mint valószínű, hogy e helyütt a leirtuk folyosó csakugyan létezett s a nyugatoldali fő-vomitoria előcsarnokát képezte. Egyébiránt e fő-aditus elrendezését csak az F. 16. 3. 17—20. számú falrészek teljes kiásatása után lehet pontosan kiismerni és megállapítani. Addig azonban analogiák útmutatása szerint e helyütt, mint mondók, nem mást, hanem csakis az amphitheatrum északi fele caveájának nyugati fő-bejártát kell és lehet keresnünk, a melyhez hasonló fő-bejárat, mint az 5. fejezetben említve volt, az amphitheatrum déli felén is bizonyára elő fog tűnni.

Szinkörüink északi felén tehát összesen öt bejáratot, illetőleg lépcsőzetet constatálhatunk; jelesen 1) a keleti kapu jobbfelöli oldalfalán az I 2. számú lépcsőzetet; 2) a 16. számú támoszlopnál a 16. 3. E. bejáratot s lépcsőzetes folyosót; 3) a falkiugrás szöglete s a 20. számú támoszlop közötti a 4. lépcsőzetet; 4) a 20. és 21. számú támoszlop között levő 5b feljáratot; s végül 5) a nyugati kapu balfelöli oldalfalán a 6. számú lépcsőzetet. Kétségen kívül valamennyi a caveába, illetőleg az annak alsó- és felső-maenianumába nyílt vomitoriákhoz vezetett s biztosította minden keskenysége és kényelmetlensége mellett is a járást-kelest a nézőtérre.

Az amphitheatrum déli felének eddiglen még csak egy bejártát határozhatjuk meg teljes bizonyossággal, t. i. a keleti kapu balfelöli oldalfalán levő I 1. számú lépcsőzetet; nem szenved azonban kétséget, hogy, mint mondtuk, a nyugati kapu jobbfelöli oldalfalán is hasonló lépcsőzet vezetett a nézőtérre illető vomitoriájához. A délioldali többi lépcső, s illetőleg a nyugati falkiugrás párját képező épülettagban elhelyezett déli főbejárat dispositióját a további ásítások bizonyára felderítendik; sőt remélni lehet, hogy az amphitheatrum ama részének az északiénál valószínűleg jobb állapotban meglelendő maradványai néhány oly részletre nézve is felvilágosítást fognak adni, melyeket az eddigi ásítások alapján pontosan meghatározni még nem lehetett.

9. Nemesis szentélye.

Az amphitheatrum nyugati kapuja jobbfelén egy Nemesis istennő tiszteletére emelt szentély- (*fanum*) csoport volt a külfalakhoz hozzáépítve (II. t. III. sz. s XI. t.

Színkörünk e függelke alig lephet meg, ha tekintetbe vesszük, hogy a rómaiak középületeikhez gyakorta függesztettek voltaképen oda nem tartozó más kisebb épületeket, fogadalmi-oltárokat, emléktáblákat, sőt még síremlékeket is. Így például több ismeretes római amphitheatrum körül hasonló melléképületeket s emlékeket leltek kisebb-nagyobb mennyiségben és terjedelemben.

Hogy Aquincum amphitheatruma mellé épen Nemesis fanumait építették, úgy hiszem, akként lehet magyarázni, hogy Nemesis istennő *templuma* valahol az amphitheatrum közelében állván, az a néhány aquincumi polgár, kik Nemesis iránti tiszteletüket emlékkövek állítása s fanumok építése által akarták kifejezni, mennyiben azokat az istennő *templuma* mellé nem állíthatták fel, kénytelenek voltak a buzgóságukat megörökítő épületecskéket oltárostól együtt a közelfekvő amphitheatrum külfalához illeszteni, természetesen a város decuriói engedelmével.

Hol állhatott Nemesis *templuma*, határozottan kijelölni alig lehet. Tekintve azonban a tényleg fellelt szentély-csoportot, mely mint említettük, valószínűleg az amphitheatrum közelében állt: aligha tévedünk, ha e *templum* romjait az amphitheatrum nyugati kapuja, illetőleg a fanum-csoport előtt elterülő vizenyős rétség ama pontján véljük lappangani, mely az amphitheatrum kapujától mintegy 29·40 méternyi távolban alig észrevehetőleg emelkedik ki (I. az I. táblán). Mennyiben bír e sejtelem alappal, csak az ahelyütt teendő ásatás fogja kimutatni.

Annyi bizonyos, hogy mennyiben egy, a szentélycsoport mellett talált emléktábla töredék felirata (11. fejezet 4. sz.) határozottan Nemesis *fanumát* említi s egy másik (u. o. 5. sz.) szintén ily fanumra látszik vonatkozni, a melyek tehát önként érthetőleg nem lehetnek ugyanezen istennő *templumával*, melyről az előbbi fejezetben említett feliratos emlékkő szól, azono-

sak: a nyugati kapu mellett levő épület-függeléket az istennő szentélye és nem *temploma* gyanánt kell tekintenünk.

A fanum-csoport bizonyára később épült, mint maga az amphitheatrum; erre mutat szabálytalan, a szánkör külfalával kellő arányban s összhangban nem álló dispositiója. A mint látjuk ugyanis M. Ulp. Zosimus fanumának déli oldalfala épen a 22. számú támoszlophoz van hozzáépítve, a mi alig történik vala, ha a fanum az amphitheatrummal egyidőben építették.

Hogy a szentély-csoport s valószínűleg maga a templom is nem annyira *Nemesisnek*, mint voltaképen *Diana victrixnek* volt szentelve, a 11. fejezetben fogjuk előadni.

Lássuk már a kérdéses épületcsoportot.

A nyugati kapu jobboldali külső szögletétől 65 cméternyire egy 16·13 méter hosszúságú s törzsökénél 0·55, majd 0·50 s végén 1·15 méter vastagságú fal indul ki az amphitheatrum külfalából (II. t. III. sz.), melyből derékszögben két, úgymint egy 3·40 hosszúságú s 53 cm. vastagságú (9. sz.) s viszont egy más, 6·35 méter hosszú s 51 cm. vastag falazat (4. sz.) sugárzik ki. Az e szárnyfalak által képezett osztályok, számszerint három, melyek azonban jobbfelől oldalfallal nem voltak zárva, egy egészen különálló szentélyke (1. sz.) elücsarnokait vagy jobban mondva udvarait képezhették, mely fanumocskához a belső szárnyfalon alkalmazott ajtón lehetett jutni, melynek a szokotti módon készített küszöbkövét (5. sz.), habár töredezett állapotban, eredeti helyén találtuk meg.

Az 1. számú szentélykében állt ara votiva (2. sz.) feliratából kitetszőleg (I. 11. fejezet 1. sz.) ez oltárt M. Ulp. Zosimus emeltette a Kr. u. 162. évben augustus havának 21-én s alig szenved kétséget, hogy a fanumot magát is ugyanazon buzgó férfiú s ugyanakkor építtette. A szentélyke ugyanis oly kicsiny, hogy más destinációja alig lehetett, mint az, hogy a fogadalmi-oltárt benne el lehessen helyezni. Belső világának szélessége ugyanis csak 3·15, hosszúsága pedig egyenetlenül 3·10 és 3·35 méter a miatt, hogy az amphitheatrum külfala, melyhez a szentély hozzá volt toldva, ellipticus hajlattal bírván a fanumnak is egyszersmind kissé ferdén álló hátfalául szolgált. A 47 cm. vastagságú falazattal bírt piczike *cella* elején egy szintén 3·15 szélességű s 1 méter mélységű folyosó-féle

előcsarnokoeska állt (3. sz.), homman a cellába lehetett jutni; az ajtó dispositióját azonban, ha csakugyan létezett egy ajtó s a cella nem volt elülről nyílt, felismerni nem lehet, mivel a küszöbkövet nem sikerült fellelni. E folyosót valószínűleg két oszlopocska díszítette, melyeken a fanum tetőzete feküdt; nyomukra azonban nem akadtunk. Megleltük ellenben e keskeny előcsarnokoeskában *Nemesis* vagy jobban *Diana victrix* közsobrának fejét s valószínűleg ugyanazon szobornak egy más töredékét is, mely női alak balmellét képezte (I. Függelék VIII. fejezet 2. sz.). *Diana victrix* e szobra bizonyára az előcsarnokoeskában volt felállítva s a töredék hátsó részének kidolgozatlan voltából következtetve, szorosán a szentélyke falához illesztve.

M Ulp. Zosimus fanumának falai kívülről festve s a mint látszik, csak egy színre, t. i. pompejii-vörösre voltak festve; erre mutatnak ugyanis a szentélyke falai mellékén kívül lelt s hasonló színt feltüntető vakolat töredékek.

A cella szintén festve volt és pedig fölötte ríktó színekre. A hátfalat a fogadalmi oltár körül borított festményt az agyagréteg, mely a vakolathoz tapadt, meglehető állapotban tartotta fenn s így az rövid ideig, addig t. i., míg a megrepedezett vakolat le nem hulladozott, eredeti fekvetében volt szemlélhető s színei teljes élénkségükben tűntek fel.

A falfestményen tarka egymásutánban különféle mértani ábrák voltak láthatók. És pedig egy, az ara votiva párkányától balra kiinduló s le a hátfal balfelöli alsó szögletéig terjedő menedékes keskeny fekete vonal a hátfalat két mezőre osztotta. Az alsó mező világos zöld alapszínre volt festve, melyet sötétzöld, fekete s fehér, hullámosan futó vonalak márványozásszerűen ékítettek. A megygyvörösre festett felső mező közepe táján egy kör volt látható, melyet vékony barnavörös csíkokkal szegélyezett széles sárga abroncs körített vörösbarna fonadék-ékítéssel. Ez abroncsból zöld, fehér, vörösbarna, világos-téglavörös, kék s ismét vörösbarna és zöld mehegyesedő cikkek küllőszerűen futottak a központ felé. A fogadalmi-oltár jobb-ján, a felső részében szintén megygyvörösre festett fal közepén, hasonló kör állt, melyet szélesebb és keskenyebb s különböző színű abroncsok szegélyeztek. Ez abroncsok kívülről befelé szá-

mított sorrendben: vörösbarna, sárga s megygyvörös színre voltak festve; majd egy, sötétzöld hullámos vonalakkal márványozott világoszöld abroncs következett; ez utóbbit pedig sárga és vörös márványozású abroncs váltotta fel; végül a kör közepe sötétkék alapon fehér, halványsárga s világos-téglavörös márványozást tüntetett fel. A körből függélyesen barnavörös pántvonult lefelé, világosvörös vonalakkal márványozva s e pántból jobbra menedékesen egy keskeny fekete vonal indult a hátfalon felfelé, a mely vonalon alól levő mező világos-zöld alapszínben sötétzöld márványozást tüntetett fel, míg a felső mező, mint említők, megygyvörös színű volt. A hátfal e felén a világosszürkére festett alsó balszögletet világos-téglavörös abroncs zárta mintegy negyedkörben, a mely abroncs belül barnavörös elmosult szegélylyel bírt; hasonló színű abroncs zárta szintén negyedkörben a jobbfelöli szögletet is, mely világos téglavörös alapon barnavörös márványozást láttatott. A szentély hátfalát mind a négy oldalon veres hullámos vonalakkal márványozott s vékony fekete vonalal szegélyezett széles sárga ráházat fogta körül, s a hátfalat hasonló festésű széles függélyes pánt két, egyenetlen szélességű mezőre osztotta, melyekről az imént szóltunk, e pántot azonban az e helyütt állt fogadalmi-oltár részben elfödte. A ráházat alsó vízszintes vonalán alul a hátfal világos-szürkére volt festve. A cella oldalfalainak, valamint az előfalnak, ha csakugyan létezett, belső díszítése is hasonló lehetett, a mennyre a jobbfelöli oldalfalon imitt-amott fenmaradt s számos leomladozott vakolat részlet bizonyítja, melyeken a sárga alapú s vörös vonalakkal márványozott széles ráházat s a világos-zöld alapszínű falmező sötétzöld márványozata tünt fel. A színek élénkségüket igen jól tartották fenn s valóban csak sajnálni lehet, hogy a falfestményt magát a vakolat repedezettsége miatt ha nem is egészben, de nagyobb darabokban leszedni s teljességében fentartani nem sikerült; reméljük azonban, hogy vázlatban felvett rajzát annak idejében közölhetjük.

Említettük, hogy M. Ulp. Zosimus szentélyét három osztály fogta mint előcsarnok körül. Ezek legbelseje, a 6.77 méter hosszú s 6.35 méter szélességű 4. számú osztály volt, melybe mint mondók, az 5. számú ajtón lehetett jutni, a mely mellett balra leltük a 11-ik fejezet 2. száma alatt közölt nagyérdékű

felíratos követ. Ez osztály előtt a 4·25 méter hosszú és 3·40 méter szélességű 9. számú osztály állt, melynek külső szárnyfala végén egy kis falnyújtvány indult derékszögben befelé, hogy mi célból, meghatározni nem lehet. Belső szárnyfalának végén, közvetlenül az 5. számú küszöbök mellett, három töredezett fogadalmi-oltárka áll eredeti helyén, melyek menedékesen lesimított kemény cement-töltelékkel vannak ma is egymáshoz fogva. Egyikükön, a küszöb mellett álló oltáraljon a 11-dik fejezet 12. számú felírata látható. Ebben az osztályban a 8. számú ponton áll egy nagy ara votiva törzsöke, melynek felírátát a 11-dik fejezet 11. száma alatt közöljük s előtte, a 7. számmal jelölt ponton, egy négyszögű csinosan faragott nagy kölap, melynek elrendeltetését tudni nem lehet.

A 4·15 méter hosszú s 3·40 méter szélességű első előcsarnok elején álló faragott könek, a 10. számú nagy kölapnak t. i., melybe egy jókora köcsap van beillesztve s a 11. számú kisebb kőkoczkának, melynek közepébe egy négyszögű lyuk van bevésve, elrendeltetését teljes bizonyossággal nem határozhatni meg; lehet, hogy utóbbi az osztály elején állhatott ajtóküszöb ama részét képezte, melybe az ajtósarok járt, s az előbbi az ajtó-ütközőt; hihetőbb azonban, hogy a kölapba illesztett csap valamely kised fogadalmi-oltár, vagy más votív-tárgy törzsökét alkotta.

Mindhárom osztály falai kívül belől egy színre, t. i. pompejii-vörösrre voltak festve, a mint ezt a falak mellett nagyobb mennyiségben lelt s hasonló színt feltüntető vakolat töredékek bizonyítják.

A leírt három osztály szabálytalan dispositiója elrendeltetésük iránt kétségben hagy. Több mint valószínű azonban, hogy e nyitott osztályok Nemesis fanumának szent udvarát képezték, hová aquincumi polgárok buzgóságuk tanúsításaül oltárokat s emléktáblákat állítottak az istennő tiszteletére. Ha ez osztályoknak volt valaha oldalfaluk, vagyis ha záródással bírtak egykoron, az esakis faszervezetű lehetett, mely e miatt végkép elenyészett.

Alig tévedünk, ha állítjuk, hogy az amphitheatrum külfalához M. Ulp. Zosimus szentélyén túl valamely *numennek* szentelt fanum volt megfelelő távolságban hozzáépítve, s a leírtakéhoz hasonló dispositiójú osztályokkal körítve, minél-

fogva a kétfelöli oldalosztályok az amphitheatrum külfalához épített fanumok előtt szabályosan elhelyezett nyílt előcsarnokokat képezhettek, hová az illető *numenneknek* szentelt fogadalmi-oltárok, emléktáblák stb. voltak mint egy nagyobb kiterjedésű szent-előudvarban felállítva. E hozzávetés valószínűségét támogatják a *Jupiter optimus maximusnak* s a *hely geniusának* szentelt felíratos fogadalmi-oltárok (l. 11-ik fejezet 7. és 8. szám), valamint számos oltár- s emléktábla-töredék is, melyeket M. Ulp. Zosimus szentélyén túl, a 22. számú támoszlop körül, az amphitheatrum külfala mellékén csoportosan leltünk (l. Függelék VIII. fejezet 3—9. szám). A jövő ásatások bizonyára nemcsak ez érdekes fanum-csoport egykori dispositióját fogják felvilágosítani, de egyszersmind az amphitheatrum külfala mellé e helyütt állított felíratos és másnemű emlékek egész sorozatát is napvilágra hozni.

M. Ulp. Zosimus szentélyében s ennek közvetlen közelében több oly régiségtárgyat leltünk, melyek a hely destinációjánál fogva különösebb érdekekkel bírnak, tanúsítva, hogy *Nemesis* vagy *Diana victrix* e helyütt állt oltárain gyakran áldoztak Aquincum polgárai. Ilyenek: 1) egy M. Ulp. Zosimus fogadalmi-oltára mellé helyezett durva művű cserépedény, mely az áldozati-kakas esontjait tartalmazta (Függelék VII. fejezet 14. sz.); 2) felíratos bélyegű terra-sigillata áldozati-tálacska (u. o. 15. sz.); 3) három áldozati-cseréplámpa töredékei (u. o. 7. sz.); 4) fölötte vékony falú áldozati-üvedényecske töredékei (u. o. VI. fejezet 3. sz.); 5) áldozati-parittyakő? (u. o. VIII. fejezet 14. sz.); s végül 6) valamely megolvadt ólom áldozati-tárgy maradványait képező rögek, melyek egyikébe vékony ezüst lemez van fogódzva (u. o. II. fejezet, illetőleg IV. f. 5. sz.)

10. Talajminőség, építésmód s építési anyag.

A Csigahegy közvetlen környékének abban az időben, midőn az amphitheatrum épült, bizonyára más arculata volt, mint jelenben. A hegynék nevezett domb sem állt ott s mellékét sem képezték a kiirthatatlan nádasokat tápláló ingoványok s tavak. Hisz ha az ó-buda—békásmegyéri tér a rómaiak korá-

ban is oly vizenyős lett volna, mint most, sem a centrumot sem pedig az amphitheatrumot nem telepíték vala oda. Nincs is benne kétség, hogy a rómaiak korában a Duna-térség ama pontja, hová Aquincum e jelentékeny középületei építettek, teljesen vízmentes lapály volt s csak későbbi talajrokkadás következtében gyülemlt fel a tömérdek víz, mely e tájat ma is megüli, lefolyással nem bíró forrásokból vevén eredetét.

Azt a domborulatot, mely ma Csigahegynek neveztetik, önként érthetőleg az amphitheatrum substructiói s az a faltörmelék képezik, melyeket a földműves ekéje leegyengetett, évszázadok hosszú során át egyszersmind jókora vastagságú földréteggel borítva e romokat s ekkép azt, a mi az épületből még fenmaradt, barbár emberek további romlásától a kegyelesebb utókor számára kegyelmesen megvédve.

Az amphitheatrum falazatának ama részét, mely ma hiányzik, tehát az egész felépítményt bizonyára középkorunk hordta szét, midőn a szinkör romjait a budavárosi s később a várépítkezések kőbányájaül tekintették, mely könnyen megszereshető anyaggal s bővében látta el azokat, a kiknek erre szükségök volt. Szerencsére azonban e romlások után is maradt fenn a falazatból annyi, hogy a nagyérdékü emlék egykori mivolta felől kétségben ne maradjunk.

A csigahegyi rendszeres ásítás következtében nemcsak az épület egyes részleteit s magát az egészet, de az építményt s a talaj minőségét is tökéletesen megismerhettük.

Az őstalajt, melybe az amphitheatrum alapzata rakatott, tömör fekete-agyag képezte; a külfalak mentén hajtott mély bevágás csupán e fekete-agyagot tünteti fel hatalmas fekvésben, melyen vékonyabb vastagabb építési törmelék-rétegzet látható megszakadás nélküli vonalban; végül ezt a cultur-réteg fedi mintegy 50—70 cm-ternyi vastagságban.

A külfalak és podium, illetőleg a falsarkantyúk és kamarák között könnyebb sárga márgás-agyag tölti be, melyhez vékony rétegecskékben imitt-amott fekete-agyag vegyült. E sárga-agyag töltelék átmeneteiben néhány elkorhadt gerendák, fadarabok s ilyesek nyomai láthatók éles körvonalakban.

A falazatok alapját, amint néhány próbabevágás tanúsította, apróbb törmelékkövek képezték, melyre az alapfal rakatott

Maga a falazat, mint az illető fejezetekben láttuk, általában a lehető legegyszerűbb módon, ugynevezett *opus incertum* művel volt építve, vagyis rendes építőmősszel egymáshoz illesztett faragatlan terméskövekből, melyek hézagai apróbb kötőredőkkel töltettek be s a falazat maga kemény vakolattal burkoltatott.

Feltűnő, hogy falanyagúl általában kisebb terméskő darabokat, tehát selejtesebb anyagot használtak, minélfogva a falazat, a podiumot kivéve, könnyűszerűen levén rakva, az épület különösebben tartós nem is lehetett, hacsak a nézőtér, épen a falazat gyengesége miatt fedélzettel nem volt ellátva, minek valószínűségéről a 6-ik fejezetben szóltunk.

Jobban, valóban római mód szerint csak a podium faragottkő-burkolata, az *isodomum* falazat volt építve, melynek a vandal kezek romlását kikerült részletei az aquincumi kőművesek ügyességét ma is fényesen tanúsítják.

A keleti kapu balfelöli oldalfala *opus rusticum* volt; a terméskövekből figyelmesebben rakott fal ugyanis nem volt bevakolva, hanem a falhézagokat kemény vakolat töltötte be, melynek lesimitott vonalai a csak nagyjában kiegyengetett felületű kövekből készített falazatot reczeszerű díszítéssel borították. Hasonló módon lehetett a keleti kapu másik oldalfala s a nyugati kapu falazata is rakva, azonban a falhézagok *opus albariuma* kihulladozván, az amphitheatrum e részei ma ékevesztetten állanak.

A külfalak vakolatáról az illető fejezetben már szóltunk. Itt csak annyit jegyzünk meg, hogy a falfestmények vakolata, különösen Nemesis szentélyében, hanyag készítésű volt, s a felületét alkotott *opus albarium* általában nem bírt avval a vastagsággal és tömörséggel, mint a római falfestményeknél rendszeren; kivételt úgylátszik csak a 4. számú kamara vakolata képezett, melyet jókora vastagságú tömör *opus albarium* fedett, a mire a ráfestés történt.

Természetesen nem a kőművesek, hanem az építész hibájaül kell feltudni a szabálytalanságot, mely az amphitheatrum alaprajzán itt is ott is előtűnik, a kamarák dispositiójának rendszertelenségét t. i. az amphitheatrum két felén, a podium s

főleg a külfalak vonalainak divergentiáit, a falsarkantyúk és támoszlopok aránytalan elhelyezését stb.

Azért pedig, hogy a különben nagy arányú épület architektonikus díszszel, mint láttuk, egyáltalán nem bírt, bizonyára sem az építész, sem emberei nem okolhatók. A pannon-városnak amphitheatrumra volt ugyan szüksége, mivel nem nélkülözhetette a kedvelt multságokat, de már arra nem volt módja, hogy e középületét úgy építse s kívül-belől oly fényessé is tegye, hogy az a gazdagabb provinciák e nemű épületeivel a versenyt kiállhassa.

Az amphitheatrumhoz használt összes kőanyagot, úgylát-szik, a közeli hegységből nyerték, melynek travertino-féle édesvízi-mészkö szikláiban, a hol épen csak akarták, kényelmes s egyszersmind kimeríthetetlen kőbányákat nyithattak. Sőt határozottan constatálhatni, hogy Aquincum összes építkezéseihez is ugyanezen sziklák szolgáltatták a szükséges kőanyagot.

A környék gazdagsága jó építőkőben okozhatta, hogy az amphitheatrumhoz minél kevesebb téglanyag használtatott fel. A falakban imitt-amott látható néhány tégladarabon s a keleti kapu két boltozat-hevederéhez tartozhatott téglákon kívül ugyanis mi nyoma sincs ez épületanyagnak, melyet pedig a római, mint tudva van, bő mértékben használt építkezéseivel. Méltán tűnik fel az is, hogy nemcsak e néhány téglá, de még a nagyobb számban lelt fedélcserépek sincsenek általán oly kitűnő módon készítve, mint a hogy a római azokat rendszeren elő szokta állítani.

Egyszóval úgy az amphitheatrum építésmódja, valamint az építési anyag selejtes volta arra vall, hogy Aquincum színtörét nem legionáriusok, hanem polgáremberek építették, nem rosúl ugyan — hisz idővel daczoló romjainak consistentiáját csodálhatja a jelenkor emberé is —, de mégsem úgy, a hogy a római katonakéz szokott dolgozni, more scilicet Romano. Lát-szik, hogy a római építész tervét parancsnak kénytelen-kelletlen engedelmessé barbár kezek hajtották végre. De jó, hogy végrehajtották; jó, hogy impozáns művekben egyszerűsége mellett is gyönyörködhetünk.

II. Feliratok.

Említettük, hogy Nemesis szentélyén túl több feliratos és felirat nélküli emlékkövet és töredéket találtunk az amphitheatrum külfala mellett (v. ö. Függelék VIII. fejezet 1, 3—9. sz.), s hogy az említett szentély s előudvara aligha álltak a helyütt egymagukban, hanem a 22. számú támoszlopon túl bizonyos távolra valamely más *numennek* szentelt fanum s annak függelékei lehettek az amphitheatrum külfalához építve, Nemesis istennőével együtt a szentélyek önálló csoportját alkotva, a melyek közötti tér valamennyinek szent-elődvarát képezhette. A 22. számú támoszlopon túl tett széles és mély bevágás ugyanis (XI. tábla) a fragmentált emlékek egész tömegét hozta napvilágra, melyek nagyobb része az amphitheatrum külfala mentén volt felállítva s főleg *Nemesis* tiszteletére szentelve; egy felirat *Jupiter optimus maximus*, egy másik pedig a hely *Geniusának* nevét örökíti meg.

A lelt feliratos emlékek a következők:

I. 1:20¹/₂ m. magas s 0:43 m. széles, finom szemcsés travertino-féle mészkő fogadalmi-oltár. Csinosan párkányzott fejezetének közepe levelekből alakított rosettával, szélei pedig voluta-díszszel vannak ékesítve. Ha már maga a keltezés nem is bizonyítaná, hogy e fogadalmi-oltár a legjobb korból ered, a betűk szabályos alakja s metszete egymagában is arra vallana. E betűk egykor vörösre voltak festve, mint a mélyedésekben néhány fennmaradt vékony minium-réteg tanúsítja. Lelhelye: Nemesis fanumának 1. sz. collája, hol az érdekes fogadalmi-oltárt épen azon a helyen leltük meg (2. sz.), hová buzgó készítettője egykor helyeztette

NEMESI
OMNIPOTEN
TI · AVG
M · VLPIVS
5 ZOSIMVS
XII · K · SEPT · RVS p. C. 162
TICO · II · E · AQUILIN Aug. 21

Nemesis omnipotenti Aug(ustae) M(arcus) Ulpius Zosimus XII k(alendas) sept(embres) Rustico II et Aquilin(o) t. i. consulibus.

A felirat a Kr. u. 162. évben Augustus havának 21-én kelt. Sajnos, hogy tartalma mi felvilágosítást sem ad M. Ulp. Zosimus polgári állása felől; tekintve azonban, hogy nemcsak a kérdéses fogadalmi-oltárt, de valószínűleg magát a díszes falfestményekkel ékített fanumot is ő készítette, alig szenved kétséget, hogy Aquincum előbbkelő s mindenestre gazdagabb polgárainak egyike volt a II. században.

Az istennő *omnipotens* mellékneve az epigraphiai újságok közé tartozik mindamellett, hogy a római istenségek különben gyakorta tiszteltettek meg e cízzel.

2. Feliratleteink kétségkívül legérdekesebb darabja a következő fogadalmi-tábla, melyet Nemesis fanuma legbelső előosztályának küszöbe (II. t. 5. sz.) mellett leltünk balra, közvetlenül a fal mellett.

A travertino-féle mészkőből faragott, egyszerű párkányos ráházattal szegélyezett s teljesen ép fogadalmi-tábla magassága 59, szélessége pedig 58 1/2 cm. A betűk meglehetősen hanyagúl, barbarizáló módon vannak vésvé s egykor vöröstre voltak festve, mint Aemilianus consul nevének kezdőbetűin láthatni

	DEÆ · DIANÆ NEMESI · AVG ·	IE	sic
A	HONORIBVS · E · FAORIB'S	B	
E	sic G IVL · VICTORINIEQ · P · AEDIL I	A	
M	II · VIRAE · E · T · FL · LVCIANO	S	sic
I	Q · VIRALI PONTIFICIB'S	O	
L	EQ · COL · AQ ·	C	
I	PVPII · HYMATIANVS	O	
A	sic ANESSTIS · NVMI · EIVS	S	p. C. 259
N	DEÆ POSVIT · V · KA · IVIAS		Jun. 27
O			

Deae Dianae Nemesi Augustae honoribus et fa(v)oiribus G(aii) Jul(ii) Victorini (igy) eq(uo) p(ublico) aedil-II virali et T(ito) Fl(avio) Luciano q(uaestori) II virali, pon-

tificibus, q(uin)q(uennalibus) col(oniae) Aq(uinci), Pupili(us) Hyliatianus Antestis numini eius(dem) deae posuit V kal(en-das) Iulius Aemiliano et Bas(s)o co(n)s(ulibus).

A Valerianus császár uralkodása alatt a Kr. u. 259. évben június 27-én kelt feliratnak kiváló fontosságot ad az, hogy *Nemesis* istennő neve *Dianaéval* van kapcsolatba hozva.

Lássuk, hogy mint értelmezhetni e nevek szokatlan cumulatióját.

Mommsen az amphitheatrumunk nyugati külfala mellett 1876-ban lelt s a 9-ik fejezetben említett felíratos kő keltezése alapján meggyőzően bizonyítja, hogy *Nemesis* istennő, melynek aquincumi templumáról szól a kérdéses fogadalmi-oltár, mint az ősrégi *Fors Fortuna* vagyis az *esetleges szerencse* személyesítője jön e felíraton elő, mely istennő cultusa nemcsak Róma virágzó, hanem a hanyatló imperium körében is dívott s ünnepe jun. 24-ére, vagyis majdnem arra a napra esett, melyen az említett fogadalmi-oltár felírata kelt ¹⁾; idéz továbbá egy daciai felíratott is ²⁾, melyen *Nemesis* neve következőleg említettetik: *Deae Nemesi sive Fortunae*. De *Nemesis*, mint *Victoria* is előfordul római érmen és felíraton ³⁾. Mennyiben tehát *Nemesis* istennő, mint látszik részben *Fortunát*, részben pedig *Victoriát* jelképezte a rómaiaknál; továbbá mennyiben felíratunkon a *Nemesis* nem mint főnév, hanem mint *Diana* istennő *mellékneve* jön elő, a mit a felirat zárformulája is bizonyít mondván egyesben *eius(dem) deae*, a mi csupán *Dianára* s nem egyszerűs mind *Nemesisre* is vonatkozik; s mennyiben végül *Dianának* mellékneve csakugyan *victrix* volt ⁴⁾; felíratunk *Diana Nemesi Augustája* alatt átvitt értelemben *Diana victrixet* kell értenünk; sőt e hozzávetések alapján aligha tévedünk, ha azt állítjuk, hogy Aquincum lakosságának tiszteleti tárgya voltaképen nem is *Nemesis*, hanem *Diana victrix* volt s úgy

¹⁾ L. *Ephemeris Epigraphica* IV. k. (1879) 127, 431. sz.

²⁾ L. *Corpus Inscriptionum Latinarum* III. k. 1125. sz.

³⁾ L. *Eckhel*, *Doctrina numorum veterum* VI. k., 237. l. és *Corpus Inscr. Lat.* VI. k. 531. sz.

⁴⁾ L. *Preller*, *Römische Mythologie* (Berlin, 1865) 274, 284. l., v. 5. *Corpus Inscr. Lat.* V. k., 7493. sz., mely felíraton következő dedikáció olvasható: *Fortunae Dianae Victoriae*.

M. Ulp. Zosimus fanuma előudvarával együtt, valamint a templum maga is *Diana victrix* s nem Nemesis tiszteletére építettett¹⁾ s ekként a fanum folyosójában lett kőszobor is (Függelék VIII. fejezet 2. szám) ugyanezen istennőt személyesítette. A *Diana* s *Nemesis* nevek összetétele egyébiránt eddigelő — tudomra legalább — egyetlen ismeretes római felíraton sem fordul elő s így a legnagyobb epigraphiai s főleg mythologiai ritkaságok közé tartozik.

Fogadalmi-táblánk keletzése is érdekes hozzávetés alapjául szolgálhat. Pupilius Hyliatianus Antestis ugyanis alighanem Valerianus császárnak a parthusok felett aratott győzelme öröme s annak megörökítéseül emelte fogadalmi-tábláját, hálálkodva a győzelmes Dianának; Valerianus ugyanis a felírat keletzésének idején, vagyis a Kr. u. 259-ik évben verte meg a parthusokat, a mint egy ez évben vert érmének felíratából tudhatni²⁾. Az sem lehetetlen, hogy Aquincum derék polgára

¹⁾ A templum Nemesisre vonatkozó többször említett csigahegyi érdekes felírat az *Ephemeris Epigraphica* IV. kötetének 127, 431. száma alatt többé-kevésbé hibás másolatok után levő közölve, úgy véljük nem lesz felesleges annak teljesen hiú másolatát ide függeszteni.

	PRO SALVTE · D · N ·	
	IMP · M · AVREL · AN	
	TONINI · AVG ·	
	AVRELI · FLORVS · ET · M	
6	ER · YTOR · II · VIR Q · Q	
	AQ · TEMPVLV ·	sic
	IESIS · VETVSTA E	
	L · R · S · W · RES · T · T · ER	
	I · T · SAB · COS · VII · K · I · V ·	p. C. 214
10	VR · S · S · V · R · O · SALA ·	Jun. 24
		sic

Pro salute d(omini) n(ostri) Imp(eratoris) M(arci) Avrel(ii) Antonini Aug(usti), Aureli(i) Florus et Mercator H(eir) q(ua)q(ue) n(ost)rales coll(oniae) Aquincensium templum (egy) [Nemesis] vetustate [con]lapsum restituer(unt) [Messalla e] Sab(ina) co(n)s(ulibus) VIII kalendas iul(ias) [d(e)dicante] Aur(elio) Ssuvo (egy) sala(riario).

²⁾ Eckhel, *Doctrina numerorum veterum* VII. k. 378. l.

azért hálálkodott Diana victrixnek, mivel császársja is, mint érmei tanúsítják, különösebb tisztelője volt ez istennőnek¹⁾.

De e felíratot más tekintetből is Aquincum Corpus Inscriptionumának nagyobb fontosságú számai közé kell soroznunk; a megtisztelt városi tisztviselők oly hivatali fokozatairól emlékezik ugyanis fogadalmi-táblánk, melyek a római felíratokon ritkábban fordulnak elő. A felírat szerint G. Jul. Victorinus, a ki korábbi katonai, vagy lihetőbben tisztviselői pályáján szerzett érdemei következtében az *eques equo publico* címet is viselte, *aedilis IIviralis*, T. Flav. Lucianus pedig *quaestor IIviralis* s mindkettő *pontifex* és *quinquennalis* is volt egyúttal, vagyis Aquincumban a legfőbb polgári s egyházi tisztségeket töltötték be, előbbi rendőrtisztviselő, utóbbi pedig pénztárnok s mindketten főpapok, és a város oly ötödévi pénzügyi tisztviselői levén egyszeremind, kik az úgynevezett census-években állottak Aquincum élén, teendőikhez tartozván a szokásos census-lajstromok felvétele, a senatus választása s a város pénzügyei körüli ötödéves intézkedések foganatosítása. A lustrum közbeeső többi éveiben működött városi tisztviselőktől lényegesen különböző jogkörrel volt tehát e két férfiú felruházva. Felíratunk emez igen érdekes részének méltatását más alkalomra halasztván, ezúttal legyen elég csak annyit megértenünk, hogy a fogadalmi-tábla dátumából Aquincum census-éveinek immár egész sorozatát kiszámíthatjuk; felíratunk évszáma, vagyis a Kr. u. 259. év ugyanis a lustrumok sorrendjét illetőleg pontosan összeesik a Nemesis templumára vonatkozó fennemlített felírat dátumával, t. i. a Kr. u. 214. évvel, mely szintén census-évet jelöl meg, mennyiben a felírat egy akkori *IIvir quinquennalis*ről emlékezik. Ekként, hogy a II. század csak néhány lustrumáról szóljunk, Aquincum census-évei a Kr. u. 214, 219, 224, 229, 234, 239, 244, 249, 254. és 259-ik évekre estek.

A több tekintetben fölötté fontos felíratú fogadalmi-táblát Pupilius Hyliatianus Antestis emeltette, kinek egy más fogadalmi-oltárát is ismerjük, mely a Nemesis templumára vonatkozóval egyszerre találtatott 1876-ban az amphitheatrum nyugati falszata mellett²⁾. A becsületes férfiú neve Popilius

¹⁾ L. u. o. 383, 380. l.

²⁾ L. *Ephemeris Epigraphica* IV. k. 128, 432. sz.; itt azonban hibá-

Hyllatianusnak íratik e fogadalmi-oltár töredékén, melyet valószínűleg az ismertetett fogadalmi-táblával egyidőben s ugyanazon városi tisztviselők tiszteletére, de valamely más numenek szentelt volt; Aquincum neve ugyanis, épen úgy mint a fogadalmi-táblán ez oltáron is, közvetlenül a dedicansé előtt áll; a keltezés is, habár a kalendák száma kitörött s a consulok neve a köré fel sem is volt vésve, ugyanapra látszik mutatni. E feliratot tehát méltán tarthatjuk a fennebbi hasonmásának. A buzgó férfiú rangjáról egyébiránt sem az egyik, sem pedig a másik felirat nem emlékezik, bizonyosnak tarthatni tehát, hogy nem volt tisztviselő vagy katona, hanem polgárember, kinek nagy oka lehetett arra, hogy a nevezett két városi főtisztviselő kedvét keresse.

Nem lesz végezetül érdektelen megemlíteni, hogy feliratunk datumánál későbbi időről csak hat aquincumi emlékkő van keltezve, és pedig a Kr. u. 267—305/307. évek közötti időből.¹⁾

3. Travertino-féle mészkő fogadalmi-oltár tetejének 60 cm. magas s $31\frac{3}{4}$ cm. széles töredéke. A felirat barbárizáló betűi vörösre voltak festve. Lelhely: a 22. számú támoszlop melléke

NEMESTIM
 TEEDIVS
 ACATHM

Nemes im(aquae) Te(atinae?) Tediūs Agathim(erus)....

sun lévén e felirat közölve, pontos másolatát szükségesnek véljük ide ígdatni

COLA
 POPILIVS
 KALIVLIAS

....col(oniae) A[quae], Popil(ius) Hyllatian(us) [V?] kal(endas) iulias.

¹⁾ I. évszámalk sorrendjében: *Corpus Inscriptionum Latinarum* III. k. 3424, 3525, 3521, 3469, *Ephemeris Epigraphica* II. k. 377, 678 és *Corpus Inscr. Lat.* III. k. 3522. sz.

Helyesen egészítette-e ki olvasásunk a második sor két első betűjének értelmét, kérdés tárgya lehet; annyi különben tény, hogy a samniumi *Teate*-ben (ma Chieti) Nemesisnek oly nagyobb temploma, melyről e melléknevet veheté vala, a menyire tudhatni, nem volt.

4. Hat darabra tört travertino-féle mészkő emlékkoltár 43 cm. magas s 10—18 cm. széles töredékei. A felirat barbár betűi vörösre voltak festve. Lelhely: a 22. számú támoszlop melléke

FA
 MES
 IRYSAN
 TVS
 ILL FV
 TI
 A SO

Fa[num Ne]mes[is . . C]hrysantus [et Ae]mil(ius) Fu[na]ti[anus?] a so[lo fac(iendum) cur]a[verunt]et[.] co(n)s(ulibus)]

Az első sor olvasása bizonyos lévén, e felirat, mint a 9-ik fejezetben mondtuk, határozottan tanúistja, hogy Nemesisnek nemcsak templuma, hanem külön fanuma is állt az amphitheatrum közvetlen közelében, melyet bizonyára csak a színikör nyugati kapuja mellett levő szentély-csoportban kereshetünk. Hogy azonban a megnevezett két férfiú e szentély-csoport melyik egyes osztályát vagy különálló tagját építtette, meghatározni ez idő szerint még nem lehet.

5. Travertino-féle mészkő emlékkoltár aljának $20\frac{1}{2}$ cm. magas és $16\frac{1}{2}$ cm. széles töredéke. Lelhely: a 22. számú támoszlop melléke

III
 INST. A

[.] *fanum? deae Ne]me[sis reginae] inst(ituit) a*
[solo . . .]

6. Egy, a 22. számú támoszlop mellett lelt 7 cm. vastagságú travertino-féle mészkő töredéken, mely hasonló vastagságú, körded bevágásokkal, felső lapján pedig párkányos ráházattal s tán felíráttal is bírt tábla részecskéjét képezte, a következő, jó korszakra valló betűk láthatók

[.] *Dia]nae*

7. Hét darabra tört travertino-féle mészkő fogadalmi-tábla 40 cm. magas és 6—32 cm. széles töredékei. A felírat apróvésztű betűi, melyeken meszelés nyomai láthatók, jobb korszakra mutatnak. Lelhely: a 22. számú támoszlop melléke

J(ovi) o(ptimo) [m(aximo) et Jun]o[ni reginae]

[. . .] *Cas[sius]*

[. . .] *Val(erius)*

[. . .] *Arveso*

C. Cavinu[s]

T. Cassiu[s]

[. . .] *Val(erius)*

L. Cassius

[*p]ortas [amphitheatri?]*

E felíratos fogadalmi-táblát, mint látjuk, több aquincumi polgár, kik közül hétnek neve maradt fenn, *Jupiter opti-*

mus maximusnak és valószínűleg *Junonak* emelte s úgy látszik a két numen abbéli kegyességének meghálálásaül, hogy az amphitheatrum kapuinak kijavittatását vagy díszítettetését bevégezniök isteni jóvoltuknál fogva megengedték.

8. Travertino-féle mészkő fogadalmi-oltár kettétört felső részének 51¹/₂ cm. magas és 26¹/₂ cm. széles darabjai. Az oltáríró tetején négyszögű lyuk látható, a mely, alján csappal ellátott szobor vagy más tárgy odaillesztésére szolgált. Lelhely: a 22. számú támoszlop melléke

GENIO.
LOCI.
·M·AVR·
SVRVS
S IVNIO
M·D·N·S

*Genio loci M(arcus) Aur(elius) Surus Junio p(ro) s(a-
lute)] Imp(eratoris) d(omini) n(ostri) Se[ptimii Severi, vagy
Severi Alexandri]*

9. Travertino-féle mészkő fogadalmi-oltár 5—21 cm. magas és 8—20 cm. széles töredéke. Lelhely: a 22. számú támoszlop melléke

[. . . .] *Val]er[. . . . et] C(laudius) Fabi[a]nus p(ro)fectus*
t. i. *pro] Ilv[iro] vagy p(edaturae) I Iv[. . . .]*

E fogadalmi-oltárt valószínűleg ugyanazon Claudius Fabianus emeltette, a kinek sedilejét a 7-ik fejezet 5. száma alatt láttuk.

10. Egy, a 22. számú támoszlop mellékén lelt 7 cm. vastagságú travertino-féle mészkő-töredéken, mely egy hasonló vastagságú, s előlapján párkányos ráházattal és valószínűleg felíráttal díszített emléktábla felső részét alkototta, a következő két, jó korszakra mutató betű látható

Hogy e felirat szintén az amphitheatrum kapuira vonatkozik-e, bizonyossággal meghatározni nem lehet; a két betűt úgy véljük, következőleg lehet kiegészíteni

[. . . port]as [reficiendas stb.]

11. Travertino-féle mészkőből faragott vaskos fogadalmi-oltár 61—70 cm. magasságú s 71 cm. szélességű megrepedezett alja, melyen a zárformulán kívül a méretek szerint még mintegy öt sornyi felirat állhatott. Ez oltár ma is eredeti helyén, t. i. Nemesis szentélye küzbülső osztályában áll (II. t. 8. sz. s XI. t.)

[. c]ol[oniae] A[q(inci) v(otum)] s[olvit] l(ibens) m(erito).

12. Ugyanezen osztály hátfala végén, mint a 9-ik fejezetben mondtuk, három travertino-féle mészkő oltárka többé kevésbé megsérült törzse áll ép azon a helyen, hová ez oltárok eredetileg helyezve voltak (II. t. 6. sz. s XI. t.). A szélsőn s a küzbülsőn felirat nem volt; az osztály ajtajának küszöbe (5. sz.) mellett levő oltáraljon azonban, melynek magassága 31, szélessége pedig 30 1/2 cm. a következő felirat olvasható

[.] le[q(ionis) II adi(utricis) v(otum)] s[olvit] l(ibens) a(nimo)

A leírtakon kívül, mint fennebb említők, több egykor bizonyára felirattal bírt emléktábla, fogadalmi-oltár stb. töredékét leltük meg a 22. számú támoszlop mellékén (l. Függelék VIII. fejezet 3—9. szám); valószínű tehát, hogy az amphitheatrum külfalának e részén a feliratos emlékek egész tárházára fogunk majdan akadni.

Nem felesleges megemlíteni, hogy az emlékkövek egy részén meszelés, s némelyiken többszöri meszelés nyomai láthatók (l. a többi közt e fejezet 7. s a Függelék VIII. fejezetének 9. számát.)

Az amphitheatrum nyugati végén eddig lelt feliratos emlékek legnagyobb része mint látjuk *Nemesis* vagy *Diana Nemesis* tiszteletére volt szentelve s ekként teljes bizonyossággal állíthatni, hogy a nyugati kapu mellé épített fanum-csoport főleg ez istennő cultusának volt szentelve; mennyiben azonban *Jupiternek s a hely nemtőjének* dedikált emlékköveket is leltünk ugyanott, a további ásatások fogják kimutatni, hogy *Nemesis* fanumával kapcsolatban hány istenségnek s névleg melyeknek volt szentélye az amphitheatrum nyugati külfalához hozzáépítve.

Nemesis istennő nevével különben Aquincum Corpus Inscriptionumában csak háromszor találkozunk¹⁾; a jelen sorozatból azonban megtanuljuk, hogy ez istennőnek Aquincum buzgó polgárai nagy tisztelői voltak; hogy miért, azt csak ők tudták²⁾.

12. Az amphitheatrum építésének kora.

Aquincum szinköréről archaeologiai s építészeti tekintetben meglehetősen határozottsággal lehet szólni; kiterjedését elosztását, egyes részeit ugyanis az ásatás következtében nagyjából legalább ismerjük; de egyet, építésének idejét pontosan megjelölni nem lehet. Hogyan is lehetne, midőn voltaképen

¹⁾ *Corpus Inscriptionum Latinarum* III. k. 3484—3485 s *Ephemeris Epigraphica* IV. k. 127, 431. sz.

²⁾ Mennyiben az *Ephemeris Epigraphica* IV. k. 128, 433. sz. a. ismertetett feliratos fogadalmi-oltáralj szintén az amphitheatrum nyugati falánál találtatott s felirata ekként a szinkör Corpus Inscriptionumához tartozik, hogy e sorozat teljes legyen a fragmentált felirat javított másolatát ide írtatjuk

[. . .] ius sp[ec]ul[ator] leg(ionis) II adi(utricis) v(otum) s[olvit] l(ibens) m(erito)

még azt sem tudjuk határozottan, hogy maga a colonia mikor alapítottatott?

Mindamellett azonban, hogy az ásás, fájdalom, egyetlen oly emléket sem hozott napvilágra, mely az építés idejét egyenesen megjelölné: az érdekes kérdésre ha kellő világot nem is, de némi fényt egy felirat s néhány érem mégis vet.

Budapest nagytudományú monographusa Salamon Ferencz Aquincum eredetéről szólván, úgy vélekedik s véleményét meggyőzően indokolja is, hogy Aquincum nem Trajanus uralkodása előtt, hanem valószínűleg Dacia meghódításával egyidejűleg, tehát a II. század elején keletkezett ¹⁾, Mommsen pedig egyenesen Hadrianust jelöli meg a város alapítójául. ²⁾

Fundálta legyen a várost e császárok bármelyike, azt ténynek tarthatni, hogy a telepések s a helyőrség nyomában a város alapítása után alig gondolhattak egy amphitheatrum, vagyis egy épen csak multságokra szánt nagyobb középület emelésére. A keletkezöben levő civitasnak a lakházakon kívül mindenekelőtt oly építményeit kellett megalkotni, melyek aktualisabb fontossággal bírtak: a castrum stativumot, utakat, hidakat, vízvezetést, fürdőket stb. Theatrum és amphitheatrumra csak akkor kerülhetett a sor, midőn minduma középítkezések elkészültek, melyekre a városiaknak s főleg helyőrségének biztonság, kényelem s akadálytalan közlekedés tekintetéből szüksége volt; midőn az elvégre római módon élni kezdő város közönsége a végzett erős munka után szórakozni s mulatni akart.

Abban pedig, hogy Aquincum a megtelepedés nehézségein túlessék, meglehetősen, egy két decenniumnál bizonyára hosszabb idő telt el.

Ha tényül fogadjuk el, hogy Aquincumot Hadrianus emelte municipium rangjára s hogy ennél fogva a város e császár uralkodása alatt (Kr. u. 117—138) s nem korábban kezdett fejlésnek eredni: amphitheatrumunk építésének korát következetesen alig tehetjük az Antoninus Pius uralkodása előtti időre.

Az ásás közben lelt érmek sorozata (l. Függelék X.

¹⁾ L. *Buda-Pest története* I. k. 164—192. l.

²⁾ L. *Corpus Inscriptionum Latinarum* III. k. 439. l., XIX. fejezet.

fejezet) az amphitheatrum trajanuskori eredetét legalább ki-zárni látszik. A talált 66 darab érem közt ugyanis csak egy ezüstérem, Vitelliusnak egy denárja ered a Hadrianus előtti időből; a sorozat tehát voltaképen Hadrianus érmeivel kezdődik. Habár tagadhatatlan, hogy e sorozat még túlrövid arra, hogy a kezdő- és végző-érmek veretési korát az amphitheatrum építése és elpusztulása idejeitl vehessük; de tekintve, hogy Hadrianus érmei az amphitheatrum romjaiban tömegesebben fordultak elő: ha azt nem is állíthatni határozottan, hogy tehát a színkörnek is e császár uralkodása alatt kellett épülnie, de már azt a hozzávetést lehet s nem alap nélkül kockáztatni, hogy amphitheatrumunk e császár uralkodása előtt nem létezett.

Leghíhetőbb azonban, mint mondók, hogy a Hadrianus alatt municipiummá lett Aquincum csak később, Antoninus Pius uralkodása alatt jutott a fejlődés ama fokára, hogy ily nagyarányú középület felállításához foghasson.

Hogy a Kr. u. 162-ik évben már állt, M. Ulp. Zosimus fogadalmi-oltúrának datuma bizonyítja; hogyan került volna másként Nemesis fanuma az amphitheatrum nyugati fala mellé, melyhez mint külön önálló tag volt hozzáépítve?

Amphitheatrumunk keletkezését tehát nagyvalószínűséggel a II. század közepére, vagyis Antoninus Pius uralkodásának (Kr. u. 138—161) derekára tehetni.

A színkört bizonyára nem a *legio II adiutrix*, hanem Aquincum polgársága építette, ellenesetben a téglák az építésnél foglalkozott katonaság illető osztályának bélyegével lettek volna szokás szerint megjelölve; mennyiben tehát egyetlen eddig lelt téglán sem tünt fel katona-bélyeg, Aquincum színkörét határozottan polgári és nem katonai építménynek kell tartanunk.

Elpusztulása bizonyára a városéval egyidőben következett be. A római haderőt s a telepések nagy részét Pannoniából valószínűleg a nagy góth-áradat szorította ki a IV. század utolsó negyedében. ³⁾ Aquincumot is ekkor hagyhatták oda

³⁾ Érdekes, hogy az amphitheatrum romjaiban lelt érmek sorozatát is a Kr. u. 364—378. évben az imperium keleti felében uralkodott Valens császár egy rézérmece zárja be, melynek veretési ideje épen a végzetes góth-háború korára esik.

lakósa. Város és amphitheatrum pusztá lett, hogy majdan a hunok elvonulása után, kik, ha Anonymusnak hihetünk, az elhagyott várost megülték volt, rommá váljék és ellepje föld s avar.

Az előadottakból meggyőződhattunk, hogy Aquincum amphitheatruma habár szerény, de egy római tartományi város igényeinek mégis teljesen megfelelő épület volt. Italia s a gazdagabb délvidéki provinciák e nemű felséges alkotásait, melyek romjaikban is bámulatra ragadnak, meg sem közelítette ugyan, nagy arányaival azonban, különösen a küzdterével mégis imponál.

Nézőtere és arenája, terjedelmöket illetőleg, nem álltak ugyan egymással arányban, de a különbség okát el lehet találni. Aquincum amphitheatrumában t. i. nagyobb caveára azért nem lehetett szükség, mivel a város rendes színlátogató közönsége alig haladhatta túl a négy-ötezeret, ennyinek pedig elegendő hely jutott a nézőtérén. Tágabb küzdteret ellenben a mutatványok természete igényelhetett. Valószínű ugyanis, hogy az északibb provinciák színlátogatói látványosságait s ekkép az aquincumiét is nem annyira a költségesebb gladiator tusák képezték, mint inkább a *lovaspjátékok*, a *bika- s bölényviadatok*, főleg pedig a *venatiók* (őzre, szarvasra, farkasra, vadkanra, medvére stb., tehát indigena vadállatokra, mivel melegebb éghajlatok bestiái aligha szerepelhettek épen Aquincum amphitheatrumában); e venatiók pedig minél nagyobb tért igényelhetek. Sőt az is lehet, hogy az amphitheatralis látványosságokkal, vagyis a *gladiatorok*, *cernusok* (alakosok), *desultorok* (mülovarok)¹⁾, *athleták* stb. mutatványjaival a circusi előadások, t. i. a *ló- és szekérversenyek* is egybe lehettek kapcsolva. Az arenának tehát teresebbnek kellett lenni mint rendszeren.

Ha amphitheatrumunk caveája csakugyan fedve volt, mint a 6-ik fejezetben bizonyítani törekedtünk, a római szín-

¹⁾ Ily *desultorok* ábráját tünteti fel két terra-sigillata edény töredék is, melyeket színlátogató romjaiban leltünk (leírásukat l. Függelék VII. fejezet 11. sz.)

körök szerkezetének oly különlegességével ismerkednénk meg, melynek tudtomra legalább nincs analógiája.

Aquincum színlátogatója a harmadik római amphitheatrum, mely hazánk területén kimutatható; *Sarmizegetusa* színlátogatója¹⁾ tehát s *Porolissumé*, melyet egy felirat alapján első magam ismerttettem²⁾ méltó s mindkettőnél nagyobb társat lel a csiga-hegyi romokban.³⁾

Monarchiánkban csak két római színlátogató ismeretes, melyeket idő és ember megkiméltek annyira, hogy magasan kiemelkedő falaikkal s arányaik nagyságával, valamint építészeti szépségével ma is csodálatot keltenek; a többinek maradványait ellenben — s a monarchia területén nem egy helyt — föld borítja írgyén. A létezettek közül eddiglen csak Aquincum amphitheatrumának romjai ásattak ki s ha szabad hozzátennünk, rendszeresen.

A törvényhozástól s fővárosunk közönségétől függ immár, hogy hazánk e becses műemléke conserválva s részben restaurálva legyen. Quod faxit Juppiter optimus maximus!

S evvel ásatási jelentésünk végére értünk. Záradékkul azonban legyen szabad a figyelmet fővárosunk területének egy oly pontjára irányoznunk, a hol Aquincum nevezetesebb középületei egyikének, amphitheatrumunk méltó társának: a *theatrumnak* romjait kereshetni.

Ez érdekes pont az ó-budai úgynevezett *Királyhegy* (Königsberg), hol a Határ-, Királyhegy- és Pacsirtamező-útczáktól szegve 23 házas-telek egy különálló körded complexumot alkot (l. a XV. táblát.)

Míg a csigahegyi ásatás határozottan ki nem derítette⁴⁾

¹⁾ L. Neugebauer, *Dacien* 17. l., v. ö. u. o. 37. l. 105. sz. (= *Corpus Inscriptionum Latinarum* III. k. 1522. sz.) s 39. l. 117. sz. (= *Corpus Inscr. Latín.* III. k. 1523. sz.)

²⁾ L. *Corpus Inscr. Latín.* III. k. 167. l. IV. fejezet s 836. sz.)

³⁾ Valószínű egyébiránt, hogy *Pannonia inferior* s az egy részével hazánk területére esett *Pannonia superior* más jelentékenyebb városaiban is, mint *Sirmium* (Mitrovicz), *Mursa* (Eszék), *Cibalís* (Vinkovce), *Brigetio* (Ó-Szőny), *Savaria* (Szombathely), *Siscia* (Szigetvár) stb. szintén voltak amphitheatrumok.

hogy hol állt Aquincum szinköre, e nagy középületet méltán localisálhatták ide, mivel nemcsak a háztömb feltűnő körvonalaival s a telkeknek a központ felé irányuló lejtőssége, de a telteken imitt-amott lelt s határozottan római jellegű vastag substructiók is e hozzávetést látszottak igazolni.¹⁾

De a királyhegyi romokban szinkör maradványait többé már nem kereshetjük; nem pedig azért, mivel Rómát kivéve egyetlen római városban sem volt két amphitheatrum. Kereshetjük azonban Aquincum *theatrumát*.

Hogy a Királyhegyen valamely körded vagy tojásdad épület állhatott s hogy ez épületnek téres, szabad udvara (?) lehetett, a háztömb configurációjából, (mely valószínűleg onnan eredt, hogy a házak legnagyobb részt a római épület körfalaira építettek), s a kertek katlanszerű bemélyüléséből következtethetni²⁾. Kördedre vagy tojásdásra pedig a római az amphitheatrumon kívül csak a theatrumot építette.

Aquincum szinköre fel lévén lelve alig szenvedhet kétséget, hogy a Királyhegyen a pannon város theatruma állt.

Ásatások kideríthetnék azt is, amit ez idő szerint még nem lehet meghatározni, hogy t. i. a színház félkörének egyenes záródása, az úgynevezett *scena*, a háztömb melyik felére esik. Ez egyenes záródásról szólva szükséges egyszersmind megjegyeznünk, hogy jóllehet a háztömb körvonalaival s a beltér tagadhatatlanul ellipticus hajlattal bírnak, de azért a *scena* egyenes vonalának létezése egyáltalában még nincs kizárva; hisz a házakat a tömb egyik vagy másik pontján a körfalaknál kijebb is építhették s az útban álló *scena*-falazatot fel is szedhették.

A Királyhegy telkei alatt lappangó romok még más tekintetben is érdekelhetnek, különösen bennünket magyarokat.

Ha ugyanis Anonymus valót beszél, midőn elmondja, hogy Attila az elhagyott római várost székhelyéül választva, ott »...királyi lakot alkotta magának«, s hogy »...minden régi

¹⁾ L. Salamon, Buda-Pest története 310—312. l.

²⁾ E bemélyülés oly totomes, hogy péld. míg a központ magassága (a 733. számú telken) a Duna szempontja felett csak 5-286 m., addig a 747. számú telken udvara elő részének szintje már 9-039 m. magasságot ér el ugyanazon pont felett.

műveket, melyeket ott talált, megújította és igen erős köfállal megépítet»³⁾, ha mondjuk ez elbeszélésnek hitelt adhatunk: alighanem épen a királyhegyi theatrum, mely különben is a város mintegy középpontján feküdt, lehetett az elhagyott Aquincum amaz épülete, melyet a nagy hadvezér királyi lakául választathatott s ezzé átídomíttathatott. A theatrumnakkal leább a pusztává lett város bizonyára minden épületénél²⁾ terjedelmesebb s díszesebb volta, főleg pedig erős falazata, mely épen e minőségénél fogva az V. században még meglehetősen állapotban lehetett: ez épületet egészen alkalmassá teheték arra, hogy a nagy hun kevés fáradsággal nemcsak kényelmes, hanem díszes s egyszersmind erősített lakásává tétesse.

S az, hogy római theatrum királyi lakul szolgáljon, nem is példátlan. Parma szinkörében például még a XIII. és XIV. században is császári palatium állt.³⁾

Vajjon nem Attila királyi lakának emlékét tartotta fenn a *Királyhegy* név is, jelentve azt a helyet, hol a világ-ostorának palotája állt egykoron?

Azok, kik Ó-Buda régiségeit kutatják mindenesetre hasznos munkát fognak végezni, ha vizsgálataik keretébe a királyhegyi romokat is bevonják s kiderítik, hogy a mondát s helynevet igazolja-e az archaeologia?

¹⁾ L. Béla király névtelen jegyzőjének könyve a magyarok tetteiről (*Szabó Károly* fordításában) 4. l., v. 3. 66. l.

²⁾ Minden épületénél mondjuk, mivel az amphitheatrum, mint látuk, a városon kívül feküdt s e helyzeténél fogva királyi lakásul legalább ama korban alig lehet vala alkalmas.

³⁾ L. *Friedlaender*, Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms in der Zeit von August bis zum Ausgang der Antonine II. k. 423 l.

F Ü G G E L É K.

A lelt régiségtárgyak sorozata.

A következő sorozatba csak azok a régiségtárgyak vannak felvéve, melyek rómaisága iránt mi kétely sem foroghat fenn.

Valamennyi tárgy nem a modern culturrétegben, hanem az ásatás közben elért mélyebb földrétegekben s ekként részben ott, a hová még a római korban került, részben pedig eredeti helye közelében találtatott.

A rómainál újabb korokból származó tárgyak e sorozat XI. fejezetében vannak kimutatva.

A lelt tárgyak fekvésének mélységét szükségfölöttinek tartottam minden egyes darabnál kimutatni, elég lévén annyit tudnunk, hogy *cives sunt Romani*; a pontot azonban, a hol találtattak, pontosan feltüntetni mellőzhetetlennek véltem, habár mindössze sem fordult sok oly tárgy elő,¹⁾ melynek lelhelyéből egy vagy más tekintetben biztos következtetést lehetne vonni.

I. Vas tárgyak.

1. $10\frac{1}{2}$ cm. hosszúságú s fölötte éles négyszögű csúcsban végződő vas lándzsa- (*contus*) vég, köpűjének nyílata 14 mm. átmérőjű, szárának szélessége 13, vastagsága 12 mm.; pengéjének (szárnyának) szélessége 19, vastagsága pedig 12 mm. Köpűje elég sajátságosan egyik felől sem volt átlukasztva. Mennyiben e *contus* épen az arena felszínén, tehát ott találtatott, a hová, nyeléről letörve, bizonyára valamely amphitheatralis mutatvány alkalmával került: e darabban kétségkívül ama fegyverek egyikét ismerjük meg, melyeket a *venatio*k alkalmával szoktak használni; ezért e lándzsavéget a leletek legérdekesebb darabjai közé kell számítanunk. (Lehely: az 1. és 2. számú kamarák közötti arenarész ama pontja, hol az arena ere-

¹⁾ Mint például: I. fejezet 1, 3—4. sz.; II. f.; VII. f. 14, 19, 21, 24—25. sz.; VIII. f. 1—9, 13—14. sz. s a IX. fejezet néhány jellegzőbb darabja.

deti felszíneig hatoló bevágás tétetett. [Az eredetinel valamivel kisebb ábráját l. a XI. táblán.]

2. Három darab meg nem határozható alkalmazású vas eszköz, illetőleg horog. (Lehely: nyugati kapuköz.)

3. Vas ajtósarok. (Lehely: 3. számú kamara.)

4. Két darab vas ajtóütköző. (Lehely: 2. számú kamara.)

5. Tíz darab különböző alakú vas horog. (Lehely: az arena különböző részei.)

6. Huszonkét darab különböző nagyságú és alakú fejes vas szeg. (Lehely: az arena és cavea különböző részei.)

7. Csavarban végződő fejes vas szeg. (Lehely: a 2. számú kamara tája.)

8. Kisded vas karika. (Lehely: a 2. és 3. számú kamara közötti arenarész.)

9. Kisded vas csatt. (Ugyanazon lehely.)

10. Lapos vas vésőnek $6\frac{1}{2}$ cm. hosszúságú s 2 cm. szélességű alja. (Ugyanazon lehely.)

11. 4 cm. átmérőjű kerek vas lapocska. (Ugyanazon lehely.)

12. Vas kulcs; szárának hossza $7\frac{3}{4}$, tolláé pedig 4 cm. (Lehely: keleti kapuköz.)

13. 19 cm. hosszúságú s 13 cm. szélességű hegyes vas kapácska; nyélnyilatának átmérője 35—37 mm. (Lehely: a nyugati kapu arena felőli része.)

14. $21\frac{1}{2}$ cm. hosszúságú s mai alakú vas fejsze, melynek lapja 8 cm. széles, nyélnyilatának átmérője pedig 3 cm. (Lehely: a 4. számú kamara előtti arenarész.)

15. $13\frac{3}{4}$ cm. hosszúságú vas késcske, pengéje $1\frac{1}{2}$ cm. széles; mintegy $5\frac{1}{2}$ cm. hosszúságú nyelét mindkét felől csontlap fedi, melyeket kéthelyütt vas szegecskék fognak a nyélhez; a csontlapok két-két helyen háromszögben elhelyezett s egymáshoz közel álló 3—3 kisded kerek befúrással vannak díszítve, a melyekbe egykor valószínűleg fejes rézszegecskék voltak illesztve. A késnyél fejét a csontlapok kiszélesedő végétől kissé távolabb álló külön lapos csontgomb alkotja, a melynek végén látható kisded kerek befúrás a réz gombdisz odaillesztésére szolgálhatott. (Lehely: nyugati kapuköz.)

16. $20\frac{1}{2}$ cm. hosszúságú s $1\frac{1}{2}$ cm. széles pengéjű vas

kés; 10 cm. hosszú s $1\frac{1}{2}$ cm. széles nyelét fejenél lapos sárgaréz gomb, törzsökénél pedig lelapított keskeny sárgaréz pléh karikácska ékiti; a hiányzó fa- vagy esont-nyélborítványokat négy szeg erősítette a kés nyeléhez, melyekből két sárgaréz sodronyból készített szeg megvan. (Lelhely: nyugati kapu eleje, Nemesis szentélyének külfala mellett.)

17. $10\frac{1}{4}$ cm. hosszúságú egyszerű vas késecske; pengéje $1\frac{1}{4}$ cm. széles. Nyelének fele le van törve. (Ugyanazon lelhely.)

18. 8 cm. hosszúságú vas kés (?); pengéje $1\frac{3}{4}$ cm. széles; szára (?) le van törve. (Ugyanazon lelhely.)

II. Ólom tárgyak.

Tizenöt darab ólomrög. A legnagyobbikba, egy $7\frac{1}{2}$ cm. hosszúságú s $1\frac{1}{4}$ cm. szélességű vékony ezüst lemez van az egykori ólomtárgy megolvadása következtében befogódzva; e lemez közepét hosszában vonuló keskeny kivert pálczatag metszi, melyből jobbra és balra harántosan a szélek felé irányuló egyenközü s szintén kivert pálczatagocskák futnak ki. (Lelhely: Nemesis szentélyének folyosója [II. tábla, III 3. sz.]

III. Bronz tárgyak.

1. 99 mm. hosszúságú, fenn és alant 2 mm. vastagságú, tetejétől pedig 30 mméternyire 4 mméterre kihasasodó bronz tű; gombja vagy feje hiányzik. (Lelhely: az 1. számú kamara tája.)

2. Bronz tű 57 mm. hosszúságú darabja, kettétörve. (Lelhely: a 3. számú kamara tája.)

3. Lapos bronz tű (?) $37\frac{1}{2}$ mm. hosszúságú darabja. (Lelhely: az 1. és 2. számú kamara közti arenarész.)

4. Nyitott, végein meghegyesedő bronz-sodrony gyűrű. (Lelhely: a 4. számú kamara tája.)

5. Vékony bronz-sodronyból készített kisded gyermekgyűrű. (Lelhely: Nemesis szentélye [II. t., III 4. sz.]

6. 21 mm. átmérőjű, összeillesztett végű vékony bronz-sodrony gyűrű, melyről 53 mm. hosszúságú, lapos kerek főben végződő sodrony pálczatag csüng alá. (Lelhely: keleti kapuköz.)

7. Bronz ruhakapocs (*fibula*); fejét vékony félkorong, alját pedig hasonló s közepén tompa tüskécskével díszített kis-

déd félkorong képezi; fenn simán, lefelé azonban s folyton keskenyülve ötszögűen kidomborodó dereka, közepénél valamivel felebb derékszögben ugrik ki; sodrony-tekercse épen maradt fenn, tüje ellenben le van törve. (Lelhely: a 2. és 3. számú kamara közti arenarész.)

8. 6 cm. átmérőjű, mintegy 5 mm. széles falú, nyolcz küllővel s közepütt 7 mm. étmérőjű kerek nyilattal ellátott s egykor tán övdíszül használt bronz-pléh kerekecske. (Lelhely: Nemesis szentélye [II. t., III 4. sz.]

9. 25 mm. átmérőjű lapos bronz karika; falának szélessége 5 mm. (Lelhely: a 3. számú kamara tája.)

10. Vékony bronz-pléhből készített 8 cm. hosszúságú s 6 mméternyi széles falú szegély (?). (Ugyanazon lelhely.)

11. 26 mm. hosszúságú s 24 mm. szélességű vékony bronz lapocska. (Ugyanazon lelhely.)

12. $9\frac{1}{2}$ cm. hosszúságú vékony bronz rög. (Lelhely: az 1. és 2. számú kamara közti arenarész.)

IV. Ezüst tárgyak.

1. Kisded kerek fejű, oldalain kifelé hegyesedő karikájú ezüst gyűrű. (Lelhely: nyugati kapu eleje, Nemesis szentélyének külfala mellett.)

2. 88 mm. hosszúságú, 3 mm. vastagságú, fenn síma kerek gombban végződő, alul kihegyesített ezüst tű. (Lelhely: a nyugati kapu és a 3. számú kamara közti arenarész.)

3. 15 mm. magasságú, 17 mm. átmérőjű s egyszerű rovátkolással díszített, csörgő alakú ékszer, tán fülbevaló töredéke. (Ugyanazon lelhely.)

4. 44 mm. hosszúságú s 15—20 mm. szélességű vékony bronz lapocska, mely finom ezüst-lemezzel volt borítva; díszítőményeit a rozsdá miatt felismerni nem lehet. (Lelhely: a 3. számú kamara tája.)

5. A II. fejezetben leírt kisded ezüst lemez, ólomrögbe fogódzva.

6. Ércztükör (*speculum*) 31—40 mm. hosszú s 27—33 mm. széles töredéke. (Lelhely: a nyugati kapu és a 3. számú kamara közti arenarész.)

V. Csont tárgyak.

1. 13 + 8 — 9 mm. nagyságú s a szokásos számjegypontocskákkal (*punctum*) jegyzett koczka (*tessera lusoria*). (Lelhely: 1. számú kamara.)

2. 72 mm. hosszúságú, 3 mm. vastagságú, fenn síma kerek gombban végződő, alul kihelyesített tücske. (Lelhely: a 2. és 3. számú kamara közti arenarész.)

3. 56 mm. hosszúságú, fenn tojásdad gombban végződő, átlag 3 mm. vastagságú s a gombon valamivel alul 5 mm-nyire kibasasodó tücske; alja letörött. (Lelhely: az 1. számú kamara tája.)

4. Egy tücskének 29 mm. hosszúságú, fenn 4, alul pedig 3 mm. vastagságú töredéke. (Lelhely: nyugati kapuköz.)

5. 61 mm. hosszúságú, 5—7 mm. vastagságú füzötű, melynek átlukasztott vége ki van hegyesítve s illetőleg kevésse meglaposítva; alja letörött. (Lelhely: a 2. és 3. számú kamarák közti arenarész.)

6. 22 mm. átmérőjű, 4—5½ mm. vastagságú s homorú felületű és síma aljú számító-bárcza (*calculus*). (Lelhely: 4. számú kamara.)

7. Bos 11½ cm. hosszúságú metatarsusa, végein lefűrészelve, melyet valószínűleg kés vagy valamely más eszköz nyelül akartak alkalmazni. (Lelhely: a 4. számú támoszlop tája.)

8. Cervus agancsának 11½ cm. hosszúságú vége, oldalain körülfaragva; az alján látható bevágás azt látszik bizonyítani, hogy szintén kés vagy valamely más eszköz nyelének volt szánuva. (Lelhely: a keleti kapuköz.)

VI. Üveg tárgyak.

1. Henger alakú kék üveg gyöngyöcske. (Lelhely: a keleti kapu balján lévő lépcsőzet tája.)

2. Félhold alakú világoskék üveg fülbevalócska (?). (Lelhely: Nemesis szentélyének bejárata.)

3. Hullámosan futó világoskék dudorvonalkákkal diszített, fölötté vékony falú fehér üvegedényecske 6 darab töredéke. (Lelhely: M. Ulpius Zosimus fogadalmi-oltárának alja, jobbfelől.)

4. Vékony fehér üvegedény töredékecskéje, melyen kisdéd kiálló korongdíz, közepén tompa umbóval, látható. (Lelhely: a 3. számú kamara tája.)

5. Három fehér s zöldesfehér üvegedényecske kiálló karimájú letört alja. (Lelhely: a 2. 3. és 4. számú kamara tája.)

6. Öt darab fehér üvegedényecske-perem s négy darab fehér és zöld kisdéd üvegedény-oldal töredék. (Ugyanazon lelhelyekről.)

7. Fölötté vékony fehér üvegedénykék négy darab töredéke. (Lelhely: a 1. és 3. számú kamara tája.)

8. Halványzöld üvegedény gomb-alakú diszitményének töredéke. (Lelhely: a 4. számú kamara tája.)

9. Halványzöld üvegkorsócska nyakának töredéke. (Ugyanazon lelhely.)

10. Kilenc darab különböző vastagságú s színű (fehér, halvány- és sötétebb-zöld) üveg töredék. (Különböző pontokról.)

VII. Keramikus tárgyak.

1. 24. mm. átmérőjű, 3 mm. vastagságú, közepén 3 mm. átmérőjű lyukkal átfűrt síma korongocska, valószínűleg belépti bárcza (*tessera amphitheatralis*), melyet zsinorra lehetett fűzni. (Lelhely: a 2. számú kamara előtti arenarész. [Az eredetinel valamivel kisebb ábráját l. a. XIV. táblán.]

2. Három darab, *terra sigillata*-edény töredékekből készített s 30, 25 és 25 mm. átmérőjű számító-bárcza (*calculus*). (Az arena különböző pontjairól.)

3. Két darab, földcserépből készített s 60 és 75 mm. átmérőjű hasonló bárcza. (Ugyanonnan.)

4. Hat darab különböző (62—69 mm.) átmérőjű s (40—56 mm.) vastagságú hat- és nyolcszögű mozaik téglácska. (Ugyanonnan.)

5. Két darab különböző (71 és 80 mm.) hosszúságú és 34 mm. vastagságú úgynevezett biscuit-mozaik téglácska. (Ugyanonnan.)

6. 57 mm. hosszúságú, 30 mm. szélességű s 27 mm. vastagságú hosszúdad-négyszögű mozaiktéglácska. (Lelhely: az 1. számú kamara tája.)

7. Négy különböző lámpának öt darab töredéke. (Lel-

hely: egyiké a 2. számú kamara, háromé pedig Nemesis szentélye [II. tábla, III 1, 4, 9. sz.]

8. Húsz darab, valószínűleg helyi készítményű eszerp-edény töredék; három darab mázós (vörös, sárgás-zöld).

9. Száztizenkét darab sűna vörös *terra sigillata*-edény töredék (karima, fal, fenék stb.)

10. Hét darab, egy vagy több állat, mint vadászkutyák, agarak, őzek, tigrisek vagy párduezok, oroszlánok, vadkanok stb. ábráját (részben lombozattal vegyest) feltüntető *terra sigillata*-edény töredék; egyikök nyilván helyi készítményű utánzat.

11. Hét darab figurális díszítményű *terra sigillata*-edény töredék (lantozó nő, paizsos ifjú, női alak közép része, gyermek alakok és állatok, lovasok); egyik edény, melynek darabkáján két alak kezdetleges művű ábrája látható, bizonyára helyi készítményű utánzat, valamely aquincumi *figulus* remeke volt.

E töredékek közül kettő érdemel a rajtuk látható dombornívű ábrázolatnál fogva különösebb figyelmet.

Egyik töredéken jobbra haladó szerszámozatlan lovon oldalfélt (a nézővel szemben) állva lovagló meztelen férfi alakja van feltüntetve, melynek csak csipőit s lágyékkát fedi rövid redős műlovar-nadrág (*subligaculum*). Jobbkezét gyomrára illeszti; hogy balkeze miféle tárgyat (kantárt?) tartott, a minék egy része különben fennmaradt, felismerni fájdalom nem lehet, mivel a lovas fejének és mellének fele csaknem bal csipejéig hiányozván, e tárgy nagyobb része is letörött. A farkát felfelé kanyarító ló egymás mellé rakott hátulsó lábainak, valamint első jobblábának patái összehúzott s szorosan érintkező helyzetben vannak ábrázolva, míg a balláb, melynek csak törzsöke látszik, vízszintesen előre nyúlik, alsó szára pedig, mint a pata fennmaradt része bizonyítja, be volt hajlítva. A ló e meglehetősen természetellenes helyzete a vágató, ugrásban levő, vagy bökölő ló ábrázolatának — mert a formametsző e helyzetek egyikét vagy másikat akarta visszaadni — mindenesetre elég különös módját s a lóidomítás még sajátosabb mértékét tünteti fel.

A másik töredéken pedig szintén egy lovas alakját láthatni. A ló, farkát mereven tartva, jobbra száguld; lovasa, ki hasonlóképp redős *subligaculumot* (?) hord, jobblábát (a bal,

hasonló helyzete miatt természetesen nem látszik) térden alól majdnem vízszintes irányban hátraszegzi úgy, hogy talpával a ló ezombját érinti. Kár, hogy a lovas testének felső része a derékon felül hiányzik. (Az első lelhelye az 1. számú kamara előtti arenarész, a másodiké pedig a 2. számú kamara. [Az eredetieknél valamivel kisebb, de esetleg nem elég élesen visszaadott ábrájukat l. a XIV. táblán.]

E töredékek kétségen kívül, egy-egy római műlovar (*desultor*) tüntetnek fel, kik verseny-lovukon (*celes*) ügyességüket akarják bemutatni.

Szükségfölötti megjegyeznem, hogy e darabokat főleg a lelhely teszi érdekessé, a honnan előkerültek. Több mint valószínű ugyanis, hogy a kecses *terra sigillata*-edények e fennmaradt töredékeinek díszítménye összhangban állt ama játékok egy részével, melyek egykor Aquincum közönségét az amphitheatrumban gyönyörködtették: a műlovar mutatványokkal, mivel hogy e provinciális szinkör arenája nemcsak gladiator tusák s venatiók, de műlovar-mutatványok színtere is volt, kétséget alig szenvedhet. A római fejlődött izlésnek, mint látjuk, még Pannonia inferior e városában is gondja volt arra, hogy a csészek, melyekben az amphitheatrum közönsége közt hűsítő vagy bódító italokat hordtak szét (mivel az elősorolt *terra sigillata* cserepek bizonyára ily edények töredékei), az arenán a nézők szemeláttára lezajlott jelenetekhez hasonlók: műlovar mutatványok, venatiók stb. ábráival legyenek díszítve.

12. Huszonkilenc darab szalag-, vonal-, gömb-, virág- és lombdísz stb. feltüntető *terra sigillata*-edény töredék; egyiken bekerezolt egyenes vonalba rakott és beégetett apró fehér pettyek, és ugyanily pettyecskékből képzett s tán egy D vagy L betű alját feltüntető ezifrázat látható.

13. Szürkére igen jól égetett vékony edényecske darabkája, háromba törve. (A 8—13. sz. különböző lelhelyekről)

14. 17. cm. magasságú, 13 cm. nyilatú, kifelé hajló peperemű, közepütt $15\frac{1}{2}$ cm-ternyire hasasodó, alul pedig 8 cm-ternyire keskenyülő, síma falú, szürkére égetett, fül nélküli eszerp fazék (tizenegy, de meglehetősen összeilleszthetett darabra törve), melyben bizonytalán áldozati-kakasnak hat darab

csontja találtatott. (Lelhely: M. Ulpius Zosimus fogadalmi-oltára alja, balfelől [II. t., III 2. sz.]

15. $18\frac{3}{4}$ cm. átmérőjű, $4\frac{3}{4}$ cm. magasságú talpas *terra sigillata*-tálacska, hét, azonban csaknem teljesen összeilleszthetett darabra törve. A tálacska aljára (belül)

M A G I O

*Magio*¹⁾, *Magi o(f)ficina*²⁾, vagy *M. Agi(lis) o(f)ficina*³⁾ betűket feltüntető bélyeg van nyomva. (Lelhely: Nemesis szentélye [II. t., III 1. sz.]

16. Nagyobb fajtájú talpas *terra sigillata*-tál aljának töredékén (belül) a következő bélyeg látható

D O N A T

Donat[us], *Donat[us f(ecit)]*, *Donat[i]*, *Donat[i o(f)ficina]* vagy *m(annu)*⁴⁾. (Lelhely: a 2. számú kamara előtti arenarész.)

17. Talpas *terra sigillata*-csészecske aljának töredékén (belül)

S E N

Sen[ti?]

vagy hasonló nevű ember officiniájának⁵⁾ bélyegcskéje szemléltető. (Lelhely: a keleti kapu tája az arena felől jobbra.)

18. *Terra sigillata*-csésze falának töredékére (kívül), a peremen alúl

N T

betűket feltüntető bélyeg van nyomva. Melyik *terra sigillata*-

¹⁾ A *Magio* nevet egy ó-budai sírmlék tartotta fenn (I. *Corpus Inscriptionum Latinarum* III. k., 3594. 1. sz.). Vajjon nem épen e barbár nevű fazekas állította e sírkövet szintén barbár nevű nejének *Dallo* leányának *Brogimarának* és *Iantona* nevű saját leányának?

²⁾ E *figulus*-név teljesen ismeretlen.

³⁾ *Agilis* név tudomra csak három fazekas-bélyegen fordul elő (I. *Corpus Inscr. Lat.* III. k., 6008. 1. sz. és *Schuermans*, Sigles *figulins* [Bruxelles, 1867] 37, 137—138. sz.), a *M. Agilis* név azonban a *figulusok* lajstromába csak most kerül.

⁴⁾ A *Donatus* név fazekas-bélyegeken gyakori (I. *Corpus Inscr. Lat.* III. k., 6008. 19, 6010. 81. sz. és *Schuermans*, Sigles *figulins* 111, 200!—2004. sz., stb.)

⁵⁾ Mivel SEN betűkkel számos *terra sigillata*-edény gyáros neve kezdődik (v. ö. *Schuermans*, Sigles *figulins* 241—242, 5078—5119. sz.)

edény gyáros készítménye volt e csésze, meghatározni azért nem lehet, mivel több ily gyáros neve kezdődik hasonló betűkkel¹⁾. Lelhely: az 1. számú kamara előtti arenarész.)

19. 96 mm. magas, 90 mm. hosszú s 45 mm. széles, felismerhetetlen madár fölötte kezdetlegesen készített alakját feltüntető cserép-diszitmény, valószínűleg az amphitheatrum fal- vagy oszloppárkányzatait avagy fedézetét ékesített *antefixumok* egyike; a mézsréteg legalább, mely helyenként a diszitmény felületére tapadt, valamint talpa (*plinthus?*) is, melynek szélei mint látszik 3—3 ujj benyomkodásával vannak körülrovatkolva: arra mutatnak, hogy vagy falra vagy pedig a fedézet teguláira lehetett alkalmazva. (Lelhely: a 2. számú kamara előtti arenarész. [Mintegy felényi nagyságú ábráját l. a XIV. táblán.]

20. Három darab, hullámosan futó sűrű karcokkal díszített téglá töredék. (Különböző lelhelyekről.)

21. Hat darab 43 cm. hosszúságú, 30 cm. szélességű és átlag 52 mm. vastagságú ép téglá s mintegy száz egynehány darab különböző nagyságú és vastagságú téglatöredék. (Különböző lelhelyekről, főleg a keleti kapuközből, hová a bejárat boltozatának hevedereiből juthattak.)

22. Két darab, 25—25 cm-ternyi egyenoldalú s átlag 52 mm. vastagságú ép téglá, az egyiken katona-lábbeli (*caliga*) talpszegyeinek (*clavi caligares*) nyomai láthatók. (Lelhely: keleti kapuköz.)

23. Két darab $9\frac{1}{2}$ cm. vastagságú téglatöredék. (Ugyan-onnan.)

24. Egy ép s 46 cm. hosszúságú, egyik (vagyis alsó) végén $19\frac{1}{2}$, másik (vagyis felső) végén pedig 15 cm. szélességű és átlag 2 cm. vastagságú monorú-fedélcserép (*imbrex*) s több száz darabra menő imbrex töredék. (Az ép fedélcserép lelhelye a 2. számú kamara előtti arenarész, a többi kivétel nélkül az arena eddig feltakart részeiből s az arena területén tett két próba-bevágásból került ki.)

25. Több százra menő szokotti formájú és vastagságú párkányos-fedélcserép (*tegula*) töredék. (Szintén kivétel nélkül

¹⁾ L. u. o. 46, 349—369. sz.

az arena eddig feltakart részeiből s az imént említett próba-bevágásokból.)

26. Különböző formájú, színű s készítésű cserépedények töredékei (perem, nyak, fogantyú, oldal, fenék), fedők, *opus doliare*-tálap stb. darabjai nagyobb számban. (Különböző lelhelyekről.)

VIII. Kö tárgyak.

1. Tizenkét ép felíratos köemlék s tíznek kisebb-nagyobb töredékei. (Leírásukat, a feliratok magyarázatát s lelhelyeiket l. fennebb a 7-ik fejezet 1—10, s a 11-ik fejezet 1—12. számai alatt.)

2. Valószínűleg *Diana Nemesis* vagyis *Diana victrix* szobrának $20\frac{1}{2}$ cm. magasságú feje (l. a XIII. táblán). A főt a nyaknál négyszögletű csap erősítette az eddiglen fel nem talált törzshez, melybe a csap be volt eresztve.

A durván faragott női fő előrészéből csak a homlok, szemek s az orr törzsröke maradt fenn, az arc többi része letört és elveszett; a törést, melyet vagy az idő, vagy pedig vandál kezek okoztak, mint látszik, épen a csap nyílata könnyítette meg. A fő hátsó része azonban, némi csekély sérüléseket leszámítva, teljesen ép állapotban van. A főt *diadema* ékesítette, a mely meglehetősen fenntartású. A hajzat a II. század közepének divatja szerint van rendezve s hátúl kontyba fogva.

Habár az istennő arcából csak egy részeske maradt is fenn, de ez is elég határozottan tanúsítja, hogy a kőfaragó — mivel szobrásznak csakugyan nem lehet nevezni a becsületes embert, ki e művet készítette — nem a mogorva, már nem ifjú *Nemesis*t akarta ábrázolni, hanem a fiatalabb és kecsesebb *Diana victrix* istennőt, a melynek tiszteletére épülhetett — mint fennebb előadtuk — az amphitheatrum nyugati külfalához illesztett fanumesoport.

A szobor többi részeit az egy balmell $12\frac{1}{2}$ cm. magasságú s $11\frac{1}{2}$ cm. szélességű töredékének kivételével (ha t. i. az csakugyan a leírtuk és nem valamely más szoborhoz tartozott), melyen az öltöny (*peplum*?) redőzetét s a, mint látszik felemelt helyzetben ábrázolva volt balkar törzsröket (láthatni¹⁾): legszor-

¹⁾ L. szintén a XIII. táblán.

galmasabb kutatás mellett sem lehetett megtalálni; barbár emberek gondoskodtak róla, hogy az érdekes szobor töredékeit ne kellessék egykor fáradságosan összeilleszteni.

Némi hanyag vésetű vonalakat kivéve, a szobor hátsó része nem volt kidolgozva, a mi azt bizonyítja, hogy a szobor falazathoz volt szorosan illesztve és pedig a megtalált részletek lelhelyéből (*Nemesis* szentélye [II. tábla, III 3. sz.]) következtetve, a M. Ulpius Zosimus építette fanum folyosójának falához.

3. Két, majdnem egyforma mintára párkányzott és körös bemélyítésekkel díszített vékony tábla töredéke.

4. Hasonló vékony tábla párkányzatának töredéke.

5. Durván faragott rosettával és levélzettel ékitett s valószínűleg fogadalmi-oltár tető-párkányzatához tartozott faragvány töredéke.

6. Egy, valaha bizonyára felirattal ékeskedett emléktábla párkányos-rámázatának hét darab töredéke.

7. Három különböző ara votiva párkányos tetejének töredékei; egyikén a valaha belillesztett csapnak, (mely valószínűleg valamely díszitményt, tán egy szobrocskát erősített hozzá), négyszögű lyuka, a többiekén pedig körded bemélyülés, az úgynevezett *foculus* látható, melyben az áldozati tűz égett. (E fogadalmioltár-tetők egyike két, de összeilleszthető darabra van törve.)

8. Nyolcz darab ara votiva-alj és tető töredék.

9. Fogadalmioltár-tető vagy alj párkányának töredéke, vastag meszelési réteggel.

10. Kézi-malomkő (*mola trusatilis*) töredéke. (A 3—10. szám alatt elősorolt tárgyak a 22. számú támoszlop körül illetőleg az amphitheatrum nyugati külfala mellékén, vagyis *Nemesis* szentélye közvetlen szomszédságában találtattak. Mennyiben e tárgyak legnagyobbbrészt egykor valószínűleg feliratokkal, s a fennebb ismertettekből következtetve, nemcsak *Nemesis*nek, hanem más *numeneknek* is szentelt feliratokkal ékeskedett fogadalmi-oltárok, táblák, emlékkövek stb. vagy ilyenekhez tartozott díszitmények töredékei: kétségtelen, hogy az amphitheatrum nyugati külfala mellé *Nemesis* szentélyén túl a felíratos és másnemű emlékkövek egész sorozata volt

állítva; miért méltán remélhetni, hogy e tájról még több érdekes emléket fognak a jövő évben folytatandó ásatások napvilágra hozni.)

11. Két darab dóriai-oszloptörzs töredék. (Lelhely: 2. számú kamara.)

12. Dóriai-oszlopfő vagy alj. (Lelhely: a 2. számú kamara előtti arenarész.)

13. 78 mm. átmérőjű s 15—20 mm. vastagságú számítóbárcza (*calculus*). (Lelhely: a nyugati kapu előtti arenarész.)

14. 55 mm. magasságú s szintoly átmérőjű, ellentett kupokban kifutó gömb, tán parittyakő (*glans*), melyet valamely szerencsés római harezos hálája kifejezéseül helyezhetett Nemesis oltárára. (Lelhely: Nemesis szentélye [II. tábla, III 6. sz., az ott elhelyezett fogadalmi-oltárok előtt].)

15. Jellegző podium-korlátok töredék, melyen a többszöri festés nyomait világosan felismerhetni. A néhol nem épen vékony festésrétegek felülről lefelé számítva: pompejii-vörös, fehér, halványzöld, halványsárga s legalul ismét pompejii-vörös, tehát öt színt tüntetnek fel, tanúsítva, hogy a podium s valószínűleg az amphitheatrum egész belseje többször volt kifestve. (Lelhely: a 2. számú kamara előtti arenarész.)

Valamennyi elősorolt kőtárgy buda-környéki, többé kevésbé likacsos travertino-féle édesvízi-mészaköből van készítve.

IX. Állatcsontok.

Az amphitheatrum eddig felásott részében különböző lelhelyekről nagy mennyiségű állatcsont került felszínre. Három pontot kivéve, jelesen a 3. számú támaszlop környékét, hol néhány kutya-, a 7. számú támaszlop táját, hol ló- és ökröcsontok s az 5. számú kamara eredeti talaját, hol tehén alsó-állcsontja, öszvér-, öz- s farkas-lábszár, vadkan alsó-állcsontja és ló-, disznó- s kutyacsontok találtak egy csoportban: az állatcsontok szórványosan, darabonként fordultak elő; legtöbb került ki az amphitheatrum külfalai mellől s az arena eddig felásott részeiből, és jobbadán nem az eddig elért legalsó, hanem a felsőbb földrétegekből, minélfogva a csontok

nagyobb része bizonyára nem a római-korban, hanem később kerülhetett arra a helyre, a hol megtaláltatott. Ez okért a lelt állatcsontok közül csak azok a darabok érdemelhetnek figyelmet, melyek az alsóbb földrétegekben találtakat s így csakis ezek minemősége van a lejjebb következő táblázatban feltüntetve.

A szinköri látványosságokhoz használt vadállatok (*bestiák*) közül, mint egyes csontrészeik bizonyítják, még eddig csak *őzet*, *farkast* és *vadkant* lehet constatálni; valószínű azonban, hogy a *bos taurus* csontjai gyanánt kimutatott darabok közt egy-két *bövénycsont* is lappanghat; lappanghat mondjuk, mivel fővárosunk állattani gyűjteményeiben nem lévén teljes bövénycsontváz, összehasonlításokat ez irányban, fájdalom, nem lehetett tenni. Az amphitheatrum arenájában bizonyára gyakrabban, mert egyebeknél könnyebben inscenálhatott *venatio*-ban szerepelt *bestiák* közül e szilaj vadállat sem fogott hiányozni s annyiaval kevésbbé nem, mivel a bövény, mely épen szilajságánál fogva különösen bikaviadalokra lehetett alkalmas, Pannonia területén a római-korban kétségenkívül bővében tenyésztett; s ekkép a melegebb éghajlatok nehezebben megszerezhetett vadállatait: az oroszlánt, tigris, elefántot stb. helyettesítő *farkas*, *vadkan* s *bika* mellett alighanem szerepelt a *bövény* is Aquincum amphitheatrumában, méltó társával a szintén indigena medvével együtt.

Azok az emberi csontok, melyeket a felsőbb földrétegekben leltünk, nem a római, de nyilván későbbi korból valók, hogy azonban melyik századból, természetesen meghatározni nem lehet.

A lelt csontokat Szukáts József úr sziveskedett osztályozni s meghatározni, mely fáradozásáért e helyütt is szíves köszönetet mondok. Szakértő véleményét a következőkben szószerint közlöm:

»Az amphitheatrum felásatása alkalmával különböző helyekről felszínre került csontok dr. Margó Tivadar egyetemi összehasonlító intézetében határozattak meg.

Teljes csontváz nem találtakat, csupán alsó-állkapcsok, csigolyák, bordák, végtagok, lapoczka- és medenczetöredékek képezik a csontok összes tömegét. Mindezek között különösen a végtagok töredékei vannak feltűnő számban.

Az összehasonlításból kitűnt, hogy a csontok leginkább háziállatainkat képviselik, úgymint a lovat, tehenet, kutyát és disznót; a madarak közül a tyúkot, kakast és pulykát; tehát a tropicus vidék vadállatai közül egy sem fordult elő.

A csontok nagyobb része szilárd, ép állományú, a szerves anyagok még a föld által ki nem vonattak; a mik arra engednek következtetni, hogy az illető csontok újabb korban kerültek a különböző helyekre.

Háziállataink esontrészei között még egy fiatal vadkan alsó-állcsontja, továbbá egy őz lábszár-része, faragott szarvas-agacs, egy farkas-lábszár, bika alsó-állkapcsa s lábszár-és lapoczszei, végre valószínűleg egy öszvér lábszár-részei fordulnak elő.

Az 5. számú kamarában lelt csontok némelyike szintén háziállataink közül való, itt is ló-, öszvér-, tehen-, kutya- és disznócsontok találtattak. Ezen csontok némelyikén rágási nyomok fordulnak elő, a miket valószínűleg a kamarába zárt vadállatok idézhettek elő, minthogy az illető háziállatok szolgálhattak táplálékul.

Az amphitheatrum földrétegének esekélyebb mélységéből emberi csontokat is ástak ki, de ezek csak a koponyacsontok töredékeit képezik. Teljes épségben csak egy koponya, állkapocs nélkül, maradt meg. Az általános alak, továbbá a csontok épsége után ítélve, bár nem a legújabb korból való, de mégkevésbé a rómaiak korából.

A kiásott csontok táblázata.

Az állat neve	A csontok nevei												
	ossa maxillaria superiora et inferiora	vertebra	costa	scapula	os humeri	radius	ulna	metacarpus digit.	pedis	os humeri	tibia	fibia	metatarsus
Bos taurus	1	3	9	5	2	2	1	—	—	—	1	—	—
Equus caballus	1	1	11	—	—	1	—	3	1	—	4	—	—
Equus mulus	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Sus domestica	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—
Sus scrofa	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Canis familiaris	—	—	—	—	1	2	1	—	—	—	1	—	—
Canis lupus	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
Cervus capreolus	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—
Gallus domesticus	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Meleagris gallopavo	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—

Szukáts József.

X. Érmek.

Az amphitheatrum ekkorig feltakart területén lelt római érmek (összesen 66 darab), a Kr. u. 69-ik évben uralkodott Vitellius egyetlen denárját kivéve, Hadrianus uralkodásának (117—138 Kr. u.) valószínűleg harmadik évéu, vagyis a Kr. u. 119-dik éven kezdődnek és sorozatuk Valens (364—378 Kr. u.) egy rézérmecselével szakad meg. A Vitelliustól Nagy-Constantinusig terjedő érmek az eddig elért legalsó földrétegben, az utóbbemlített császár érmén kezdődő darabok pedig a felsőbb rétegekben találtattak szórványosan; legtöbb az arena eddig kiásott részeiből jutott napvilágra.

Habár a lelt érmek lejjebb következő sorozatát bönek nem is nevezhetni, mindazáltal a sorozat nagy jelentőségét az amphitheatrum építési korának hozzávetőleges meghatározására nézve mégsem lehet kicsinyleni, ha tén hézagossága miatt kellő alapot nem is nyújt arra, hogy kideríthetessék az idő, mikor szűnt meg a középület Aquincum mulatni szerető közönségének gyűlőhelye lenni. Ez érmeket tehát méltán nevezhetjük *beszélő-érmeknek*, mivel épen úgy, mint a geológiában az úgynevezett vezéresigák: meglehetősen híven elmondják azt, a mit más emlékekből nem tudhatunk meg. Mindazt, a mit kalaúzolásuk mellett az amphitheatrum történetére nézve következtethetni lehet, a 12-ik fejezetben igyekeztem előadni.

Az érmek legnagyobb része meglehetősen, több példány pedig fölötte kopott s így nem sok köztük az olyan, melyre a »jó fentartás« jelzőt szokták használni. A sorozat minden egyes darabjánál pontosan igyekeztem feltüntetni a fentartás minőségét.

Néhány darabot kivéve, a melyeket magam határoztam meg s a melyek mellé a sorozatban külön megjegyzést nem tettem: a lelt érmek felülvizsgálatát, illetőleg meghatározását dr. Czobor Béla, Findly Henrik s dr. Kenner Frigyes urak sziveskedtek magukra vállalni, a miért fogadják e helyt is szives köszönetemet; nevük kezdőbetűjét — () közé fogva — az illető daraboknál pontosan feltüntetni kötelességemnek ismertem.

Az érmek sorozata a következő:

1. Vitellius A. Vitellius Germ. Imp. Aug. tr. p.] [Liber-

- tas restituta.* — Cohen I. 257, 23. Meglehetősen kopott *denár*.
2. **HADRIANUS**, *Hadrianus Augustus*] [*cos. III. S. C.* — Cohen II. 191, 729. Nagyon kopott *as.* (K.)
3. » *Imp. Caesar Traianus Hadrianus Aug.*] [*pont. max. tr. pot. cos. III. S. C.* — Cohen II. 233—234, 1036. Kopott *as.* (K.)
4. » *Hadrianus Augustus*] [*Salus Augusti cos. III. S. C.* — Cohen II. 242, 1108. Nagyon kopott rézérem. (K.)
5. » Kopottsága miatt meghatározhatatlan réz-érem.
6. » Valószínűleg a galilaeai *Tiberias* város réz-érme. A fő Hadrianusé (vagy Neroé). A hátlapon [ΚΑΛΥΔΙΕΩΝ ΤΙΒ.] s ülő alak (Jupiter [?]) a villámmal, vagy pedig a város istennője, jobbában hal [?] s baljában bőségszarú). Nagyon kopott példány. (K.)
7. **ANTONINUS PIUS** *Antoninus Aug. pius p. p. tr. p. cos. III.*] [*Felicitas Aug. S. C.* — Cohen II. 360—361, 586. Kopott *semis.* (Cz.)
8. » *Antoninus Aug. pius p. p. tr. p. cos. III.*] [*Securitas Aug. S. C.* — Cohen II. 391, 829. Kopott *semis.* (F.)
9. » *Imp. Antoninus Aug. pius p. p.*] [*tr. pot. cos. S. C.* — Nagyon kopott rézérem. (F.)
10. » Kopottsága miatt meghatározhatatlan *as.*
11. **FAUSTINA I.** *Diva Faustina*] [... — Nagyon kopott *as.* (?) (Cz.)
12. » *Diva Faustina*] [*Aeternitas S. C.* — Cohen II. 439, 149. Kopott *semis.* (Cz.)
13. **M. AURELIUS M.** *Antoninus Aug. tr. p. XXV.*] [*cos. III. S. C.* — Cohen II. 519, 452. Nagyon kopott *as.* (F.)
14. » *M. Antoninus Aug. tr. p. XXVII.*] [*Imp. VII. cos. III. S. C.* — Cohen II. 530, 531. Cohen XXVIII. trib. potestást említ a szám mellé kérdőjelt vetvén, ez érdekes példá-

- nyon azonban, melynek hátlapján a S. C. az exergában áll, a XXVII. trib. pot. bizonyos. Meglehetősen fenntartott *as.* (Cz.)
15. **FAUSTINA II.** *Faustina Augusta*] [... — Nagyon kopott rézérem. (Cz.)
16. » *Faustina Augusta*] [... — Nagyon kopott rézérem. (Cz.)
17. » Nagyon kopott rézérem. (Cz.)
18. **COMMODUS I.** *Aurel. Commodus Caes. Aug. fl. Germ. Sarm.*] [*Princ. iuvent. S. C.* — Cohen III. 164, 704. Rosz fenntartású rézérem. (F.)
19. » (*M.?*) *Commodus...*] [... S. C. — Az utóbbi két betű az exergában. Rosz fenntartású *sestertius* (?). Hasonlít Cohen III. 158, 667. számához, csak hogy emennek hátlapja quadrigát jobbra, érmünké pedig bigát balra tüntet fel. (F.)
20. » (... *Co*)*mm. Aug. Germ...*] [... — *Denar* négy darab töredéke. (F.)
21. ? (...) *Caesar Aug. tr. p...*] [... — Nagyon kopott rézérem. (F.)
22. **SEPT. SEVERUS** Cohen III. 234—235, 15. számának (*Imp. Cac. I. Sep. Sev. Pert. Aug.*] [*Aequitas Aug.*) barbár utáuzata, csak hogy érmünk hátlapján az *Acquitas* nem áll, hanem *il s a* körirat (*Aequ*)*ETAE AVG.* s nem *Aequitas*. Rosz fenntartású *denár*.
23. » *Severus pius Aug.*] [*Vota suscepta X.* — Cohen III. 288, 452. Jó fenntartású *denár*.
24. **IULIA DOMNA** (Severi) *Iulia Augusta*] [*Saeculi felicitas.* — Cohen III. 342, 93. Gyenge fenntartású *denár*.
25. **CARACALLA** *Imp. Antoninus pius Aug.*] [*Libertas Aug.* — Cohen III. 374, 96. Meglehetősen fenntartású *denár*.
26. » *Antoninus pius Aug. Germ.*] [*Moneta Augg.* (sic). — Cohen III. 376, 110.; csak hogy érmünkön a *Moneta* ülve ábrázoltatik. Meg-

- lehető fenntartásu, bélelt s valószínűleg barbár veretű *denár*.
27. *Caracalla* Kopottsága miatt meghatározhatatlan *denár*.
28. *Geta* *P. Septimius Geta Caes.* [*pontif. cos. II.* — Cohen III. 464—465, 58. Meglehető fenntartású *denár*.
29. *Elagabalus. Imp. Caes. M. Aur. Antoninus Aug.* [*Mars victor.* — Cohen III. 522, 61. Meglehető fenntartású *denár*.
30. *Iulia Paula* (Elagabali) *Iulia Paula Aug.* [*Concordia Augg.* — Cohen III. 548, 5. Jó fenntartású *denár*.
31. *Sev. Alexander. Imp. C. M. Aur. Sev. Alexand. Aug.* [*Liberalitas Aug.* — Cohen IV. 8—9, 49. Kopott *denár*.
32. » *Imp. Caes. M. Aur. Sev. Alexander Aug.* [*p. m. tr. p. cos. p. p. S. C.* — Cohen IV. 44, 307. Jó fenntartású *sestertius*.
33. » *Imp. Alexander pius Aug.* [*Providentia Aug. S. C.* — Cohen IV. 59, 428. Igen jó fenntartású *sestertius*.
34. » *Μ·ΑΥΡ·ΣΕΥΤΗ·ΑΝΤΩΝΙΝΟΥ·ΑΥΓ·* [NIKAIEΩΝ — Mionnet, Suppl. V. 139 797. A bithyniai *Nicaea* város jó fenntartású rézérme. (Cz.)
- 35—36. *Iulia Mamaea. Iulia Mamaea Aug.* [*Iuno conservatrix.* — Cohen IV. 78—79, 11. Egy meglehető s egy rossz fenntartású *denár*.
37. *Gordianus Pius Imp. Caes. M. Ant. Gordianus Aug.* [*p. m. s. col. Vim. An. I.* (= 240—241 Kr. u.). — Mionnet, Suppl. II. 42, 1. Gyenge fenntartású rézérem. (Cz.)
38. » *Imp. Gordianus pius fel. Aug.* [*p. m. s. col. Vim. An. III.* (= 242—243 Kr. u.). — Mionnet, Suppl. II. 43, 6 (v. ö. a következővel). Gyenge fenntartású rézérem. (Cz.)
39. » *Imp. Caes. M. Ant. Gordianus Aug.* [*p. m. s. col. Vim. An. III.* (= 242—243 Kr. u.). —

- Mionnet, Suppl. II. 43, 6 (v. ö. az előbbivel). Gyenge fenntartású rézérem. (Cz.)
40. *Gordianus Pius Imp. Gordianus pius fel. Aug.* [*p. m. s. col. Vim. An. III.* (= 243—244 Kr. u.). — Mionnet, Suppl. II. 43, 7. Elég jó fenntartású rézérem. (Cz.)
41. » *Imp. Caes. M. Ant. Gordian(us Aug.)* [*p. m. s. col. Vim. (An. ?).* — Kopott rézérem. (Cz.)
42. » Nagyon rossz fenntartású *antoninianus* (?).
43. *Philippus. (pater) Imp. M. Iul. Philippus Aug.* [*p. m. s. col. Vim. An. VIII.* (= 247—248 Kr. u.). — Mionnet, Suppl. II. 46, 26. Nagyon rossz fenntartású rézérem. (Cz.)
44. » Nagyon kopott bélelt-*antoninianus*.
45. *Trajanus Decius Imp. Traianus Decius Aug.* [*p. m. s. col. Vim. An. ?* — Rossz fenntartású, rézérem. (Cz.)
46. *Trebonianus Gallus.* Rossz fenntartású rézérem. A hátlayan: *provincia Dacia.* (Cz.)
47. *Volusianus.* Rossz fenntartású rézérem. A hátlayan: *provincia Dacia.* (F.)
48. — Nagyon kopott *sestertius* a III. század közepéről (Philippus?, Decius?). A hátlayan ülő *Securitas.* (K.)
49. — Kopottsága miatt meghatározhatatlan rézérem, valószínűleg a III. század közepéről. A hátlayan: (... ..) *ol. Vim.*
50. — Kopottsága miatt meg nem határozható *dupondius* (?) a III. század közepéről. (K.)
51. *Constantinus I.* Kétségenkívül Cohen VI. 163, 505. számának (*Constantinus Aug.*) [*Victorias lactae princ. perp.*] mintájára vert, de a mint látszik vagy barbár pénzverők által hamisított, vagy pedig — s ez hihetőbb — római szolgálatban állt s a római lapidaris írásban nem járatos érembélyeg-metsző által készített rézérme. (K.)

52. **CONSTANS I.** *Constans p. f. Aug.*] [*Victoria Augg.* (a mezőben P). — Cohen VI. 269—270, 158. Rosz fentartású rézérmecs. (K.)
53. *] [*Victoriae dd. Augg. nn.* — Gyenge fentartású rézérmecs. (K.)
54. **CONSTANTIUS II.** *D. n. Constantius p. f. Aug.*] [*Gloria exercitus.* — Cohen VI. 316, 244. Rosz fentartású rézérmecs. (Cz.)
- 55—56. ? Két darab igen roszt fentartású halványérez denár. (K.)
57. **IOVIANUS** *D. n. Iovianus p. f. Aug.*] [*Vot. V. mult. X.* — Cohen VI. 389, 31. Jó fentartású rézérmecs. (Cz.)
58. **VALENTINIANUS I.** *D. n. Valentinianus p. f. Aug.*] [*Securitas reipublicae* (az exergóban Δ SIS). — Cohen VI. 405, 55. Meglehetősen fentartású rézérmecs. (Cz.)
59. **VALENS** *D. n. Valens p. f. Aug.*] [*Gloria Romanorum.* — Cohen VI. 419, 64. Rosz fentartású rézérmecs. (Cz.)
- 60—66. — Hét darab a felismerhetetlenségig kopott és rozsdásodott érem (kettő ezüst denár (?), a többi pedig rézérem.)

Nem lesz érdektelen megjegyezni, hogy a fennebbi sorozathoz kimutatott 16 darab ezüst-, 2 darab ezüsttel bélelt-, 46 darab réz- és 2 darab halványérez-éremből több, jelesen az 1, 18—19, 23, 28—31, 35—36, 52 s 57. számú nem tartozik az egészen közönséges érmek sorába; néhányat pedig, mint a 22, 26, 51 s 53. számút, a veret sajátossága tesz érdekessékké.

XI. Későbbi korból eredő régiségtárgyak.

A fennebbiekben kimutatott régiségtárgyakon kívül néhány oly darab is került napvilágra, a melyeket nemcsak formájuknál, rozsdásodásuk mérvénél s minőségénél, de annál fogva is, hogy valamennyi a felsőbb földrétegekből került elő, határozottan későbbi, azonban nem épen a legújabb kor készítményeinek kell tartanunk, nem is említve egy szintén e feje-

zetbe tartozó ezüst érmecset, melynek korát biztosan meg lehet határozni.

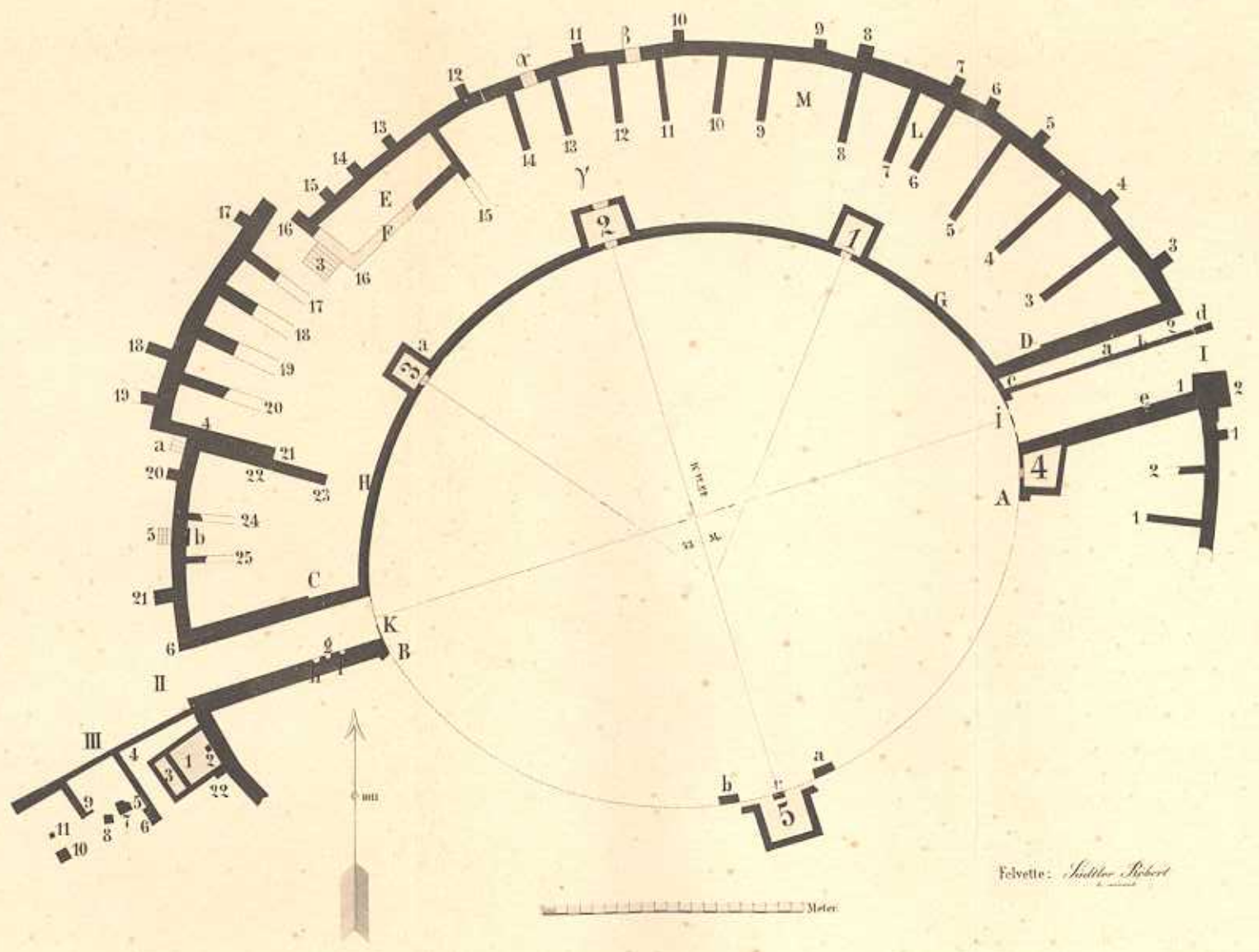
E régiségtárgyak a következők:

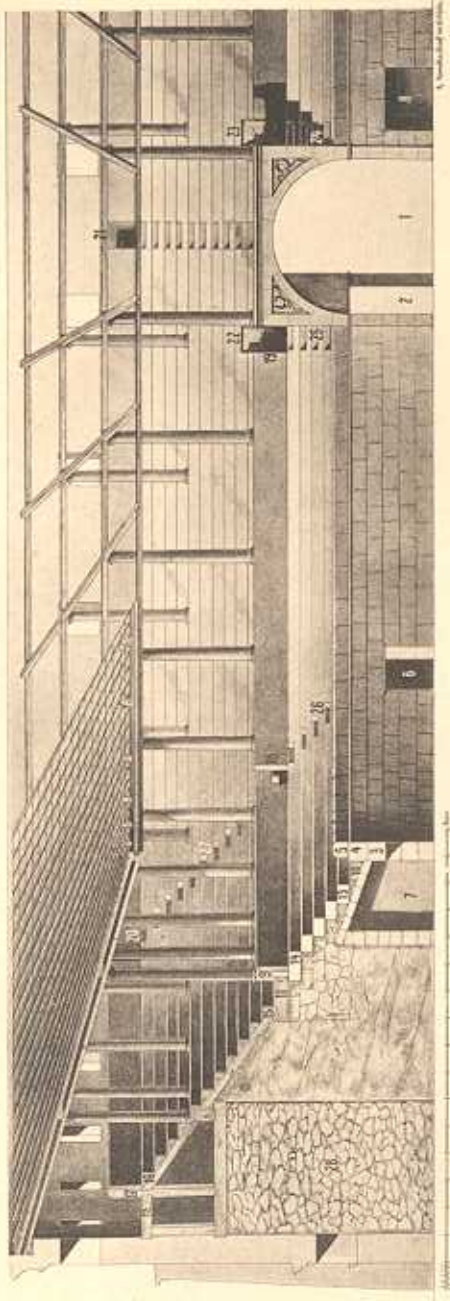
1. 32 cm. hosszúságú s lapított élben levélformájúlag végződő úgynevezett gyökérvágó-csákány vasból.
2. $25\frac{1}{2}$ cm. hosszúságú ugyanolyan vas csákány.
3. $23\frac{1}{2}$ cm. hosszúságú s $20\frac{1}{2}$ cm. szélességű tompa vas kapa.
4. 13 cm. hosszúságú vas horog; szárnyának hossza $8\frac{1}{2}$ cm.
5. 4 cm. átmérőjű s $1\frac{3}{4}$ cm. nyilatú lapos vas karika. (Az 1—5. szám alatt kimutatott tárgyak a 15. számú támoszlopot borított földrétegben találtattak egy csomóban.)
6. $13\frac{1}{4}$ cm. átmérőjű vaspléh-csészecske, karimája vasodronyra van hajtvva; falából csak egy darab maradt fenn. (Lelhely: az 1. számú kamara falait takart föld felsőbb rétege.)
7. Bécsi ezüst fillér (úgynevezett *Pfenning*) a XIII—XIV. századból, mely a K a r a b a c e k-féle *Numismatische Zeitschrift* VI. kötete (Wien, 1875) VI. táblájának 112. száma alatt (l. 107. l., 135. sz. [*Luschin-Ebengreuth, Die wiener Pfenninge*]) közölt darabhoz hasonlít, csak hogy érmecsüinken nem négy, hanem csak két gyűrűcske látható. (Lelhely: a nyugati kapu között borított felsőbb földréteg.)

AQUINCUM AMPHITHEATRUM KÖRNYÉKÉNEK
HELYSZINRAJZA.

I.t.

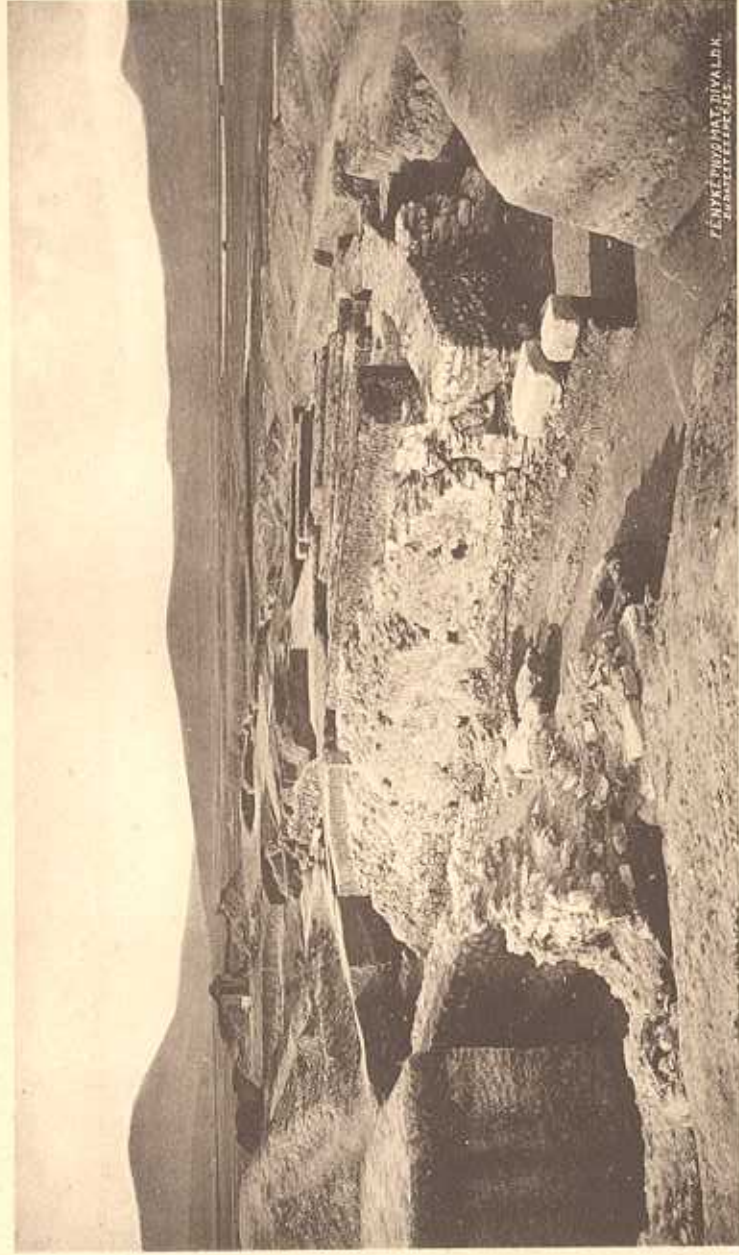
V. ...

IV. t.

EDWIN S. PATTERSON
1914

V. t.

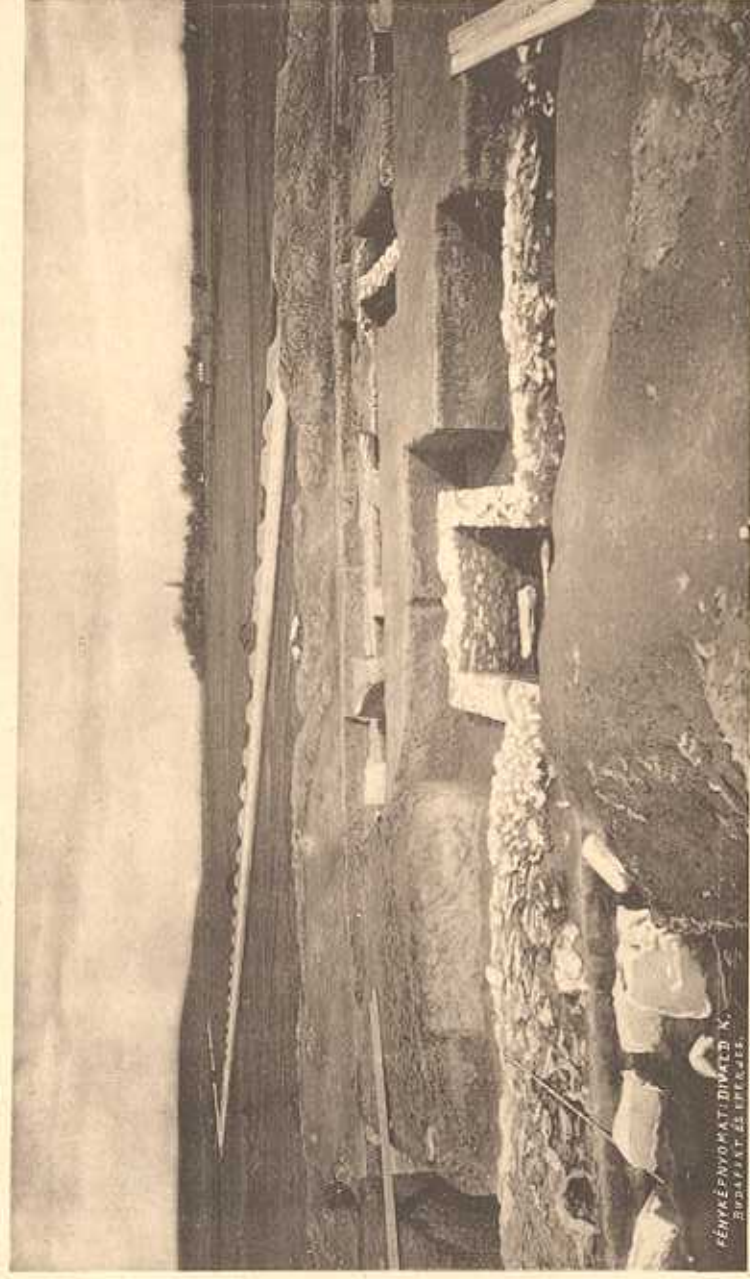

VI. t.

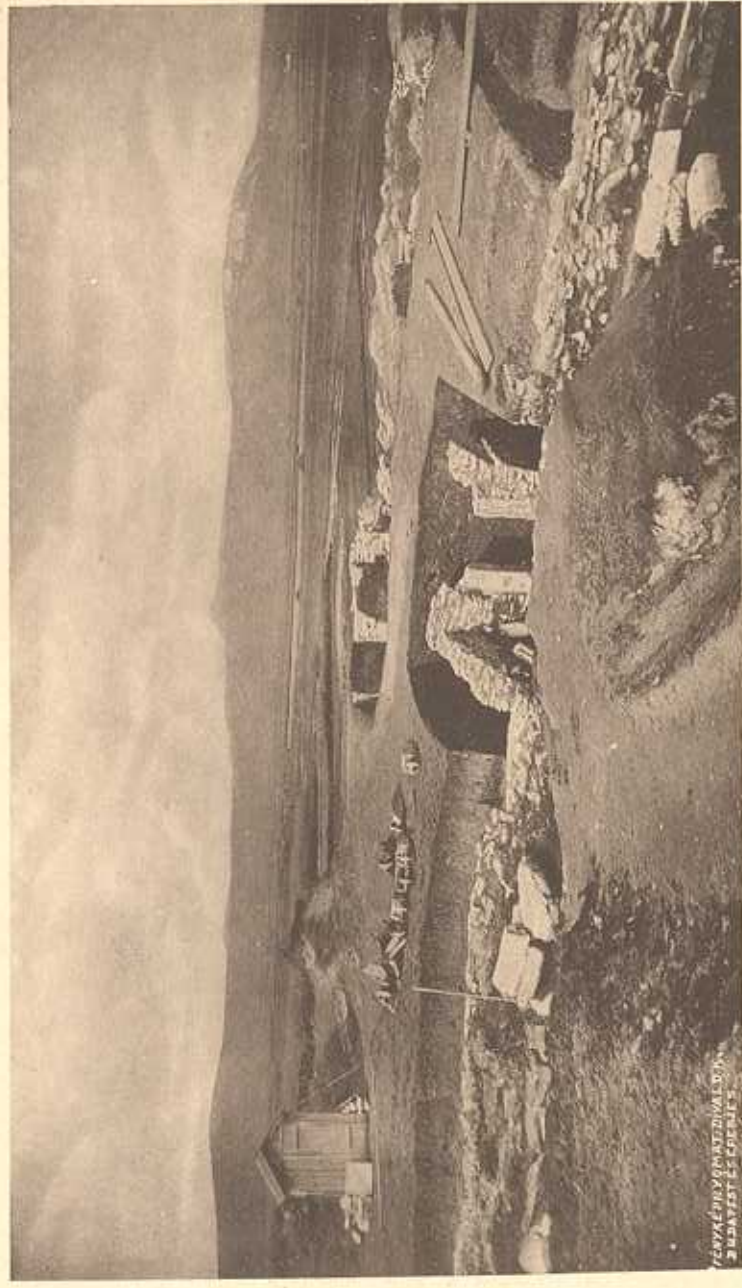

EDVINGENOMATI DIVALD K.
P. 100. 101. 102. 103.

VII. t.

VIII. t.

ГЕОРГИЙ ПЕРВОУЧАЩАЯ СКАЛА
В МОНАСТЫРЕ СЕФИДИ

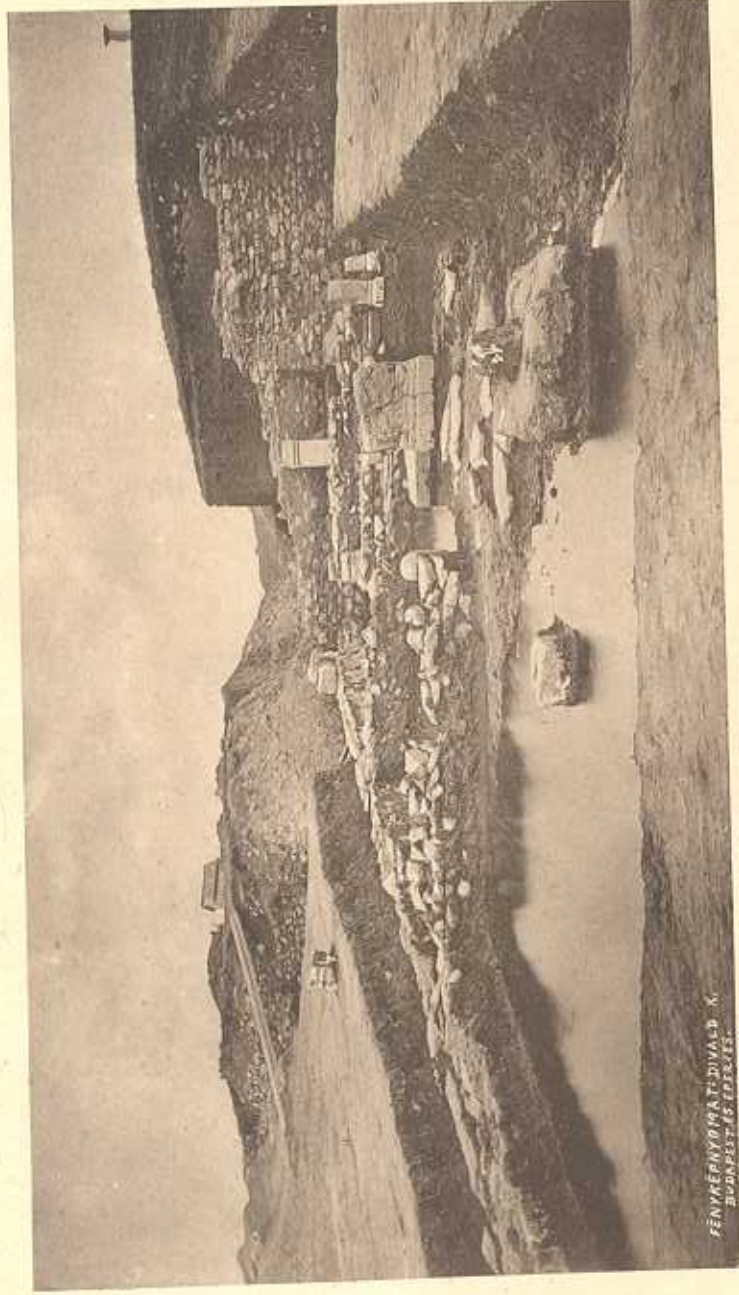
IX.t

X.L

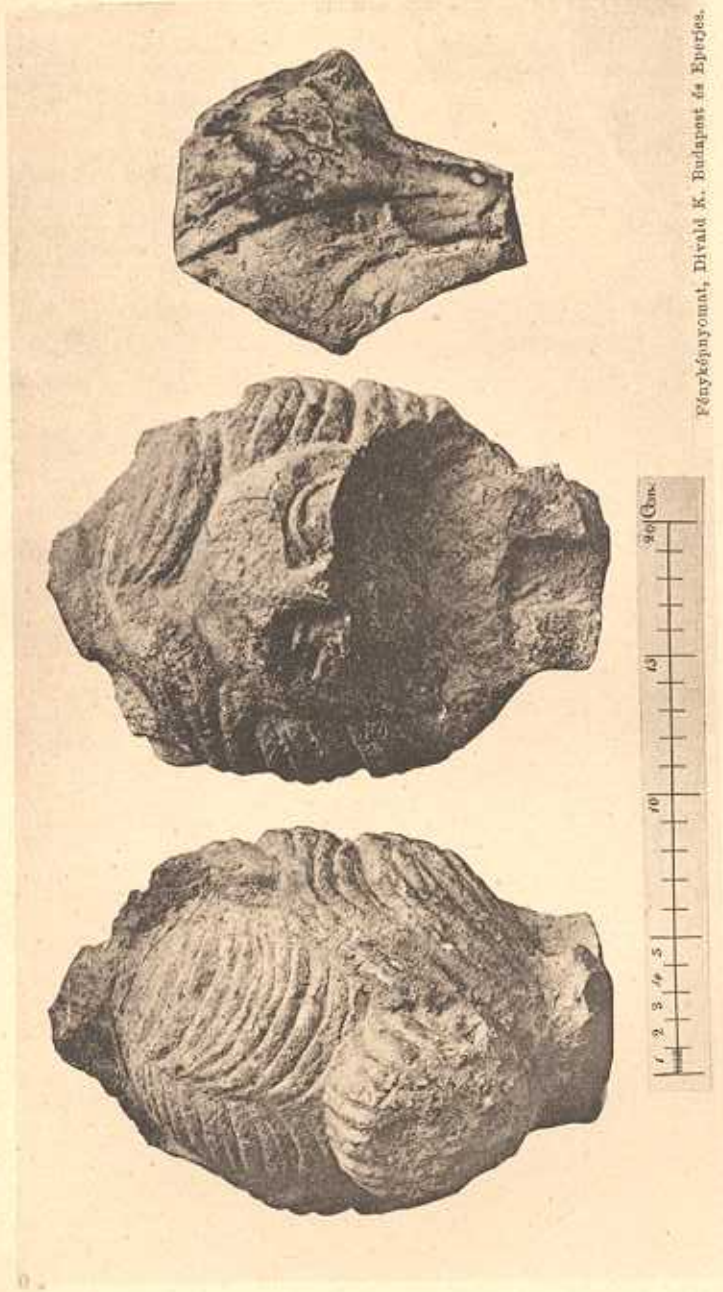
XI. t.

XII. t.

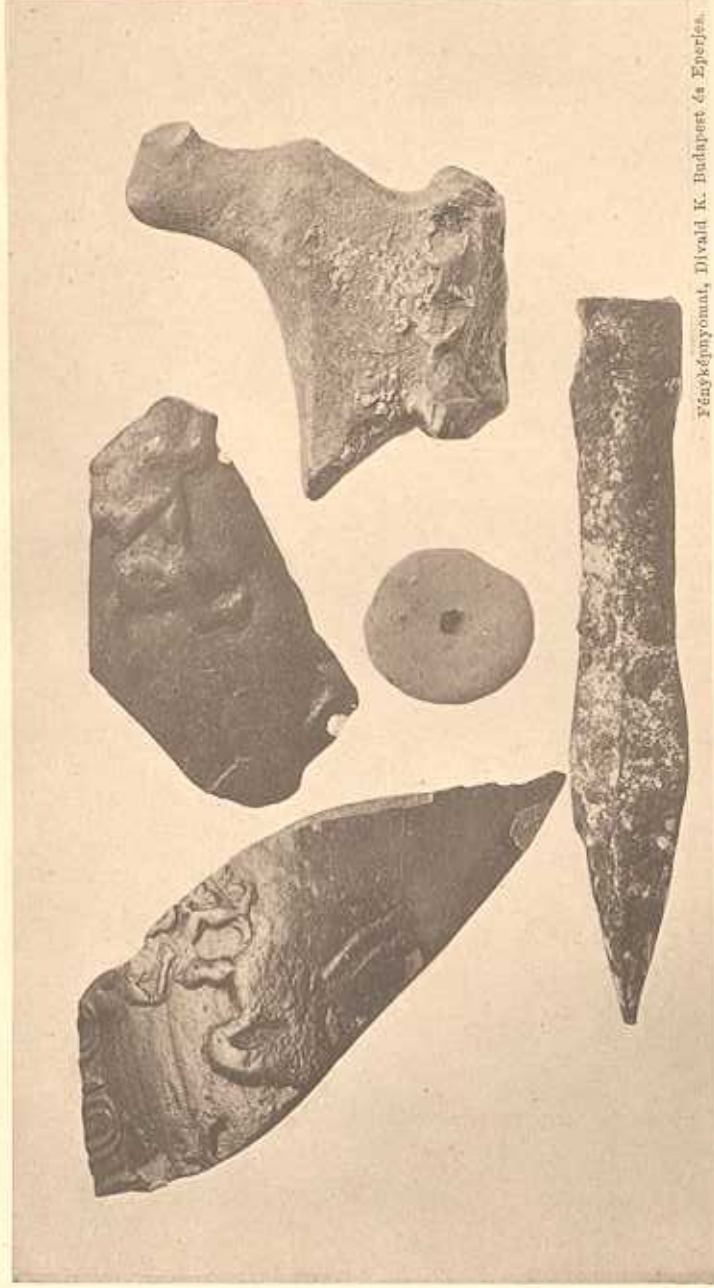

XIII. t.

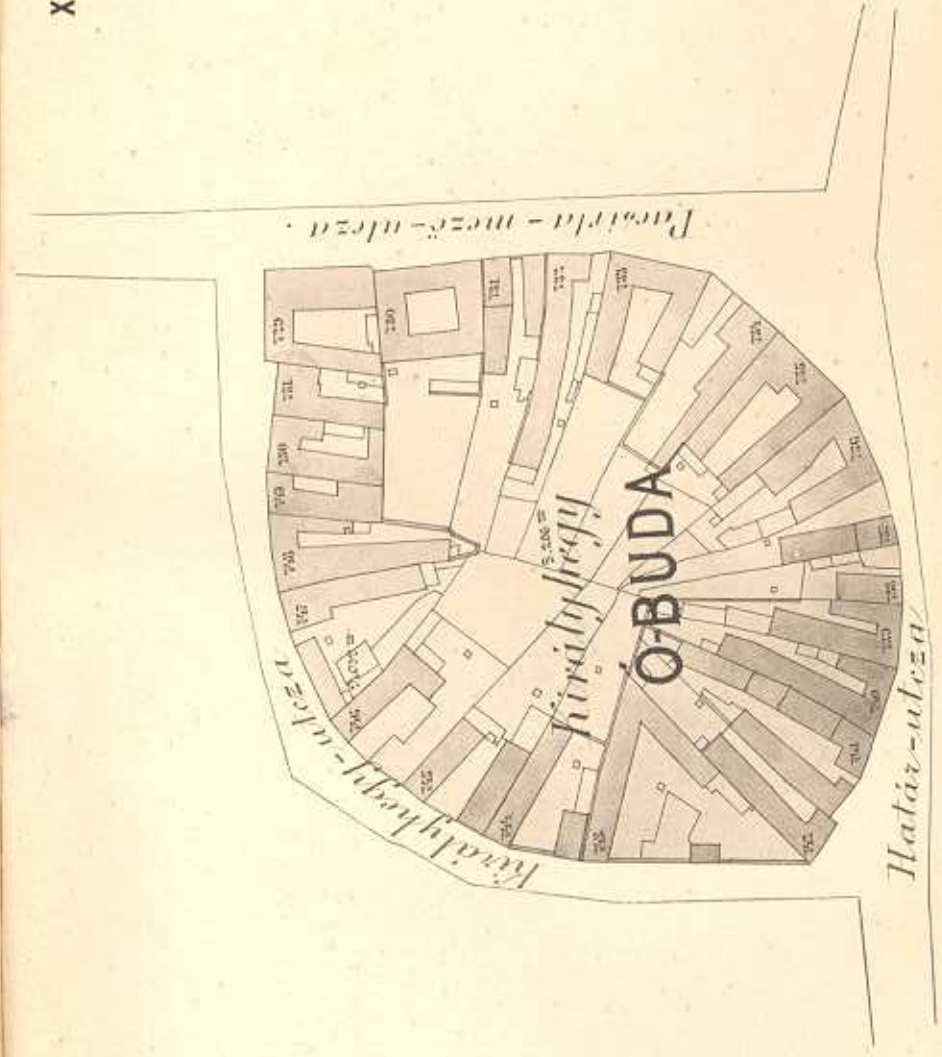

Fényképezőmunka, Divadlo K. Budapest és Eperjes.

XIV. t.

Fényképezvényomat, Divald K. Budapest és Eperjes.

Határ-utca

Pászta-mező-utca

Királyhegy-mező

Ó-BUDA

Királyhegy